

“ହରିଣ ! ସକାଳେ ଉଠି କାହେତେ ଆଶିତ ଛଟି,
ଦାଡ଼ାଇୟା ଧୀରେ ଧୀରେ ଆଚଲ ଚିବାୟ ;
ଛିଁଡ଼ି ଛିଁଡ଼ି ପାତାଗୁଲି ମୁଖେତେ ଦିତାମ ତୁଳି
ତାକାଯେ ରହିତ ମୋର ମୁଖପାନେ ହାୟ !
ତାଦେର କରିଯା ତ୍ୟାଗ ରହିବ କୋଷାୟ ?

* * * *

ଆୟ ପାଥୀ ! ଆୟ ଆୟ ! କାର ତରେ ରବି ହାୟ
ଉଡ଼େ ଯା ଉଡ଼େ ଯା ପାଥି ! ତରୁର ଶାଖାୟ !
ଅଭାତେ କାହାରେ ପାଥି ! ଜାଗାବି ରେ ଡାକି ଡାକି
କମଳା ! କମଳା ! ବଲି ମୃଦୁ ଭାଷାୟ ?

* * * *

ଚଲିଛୁ ତୋଦେର ଛେଡେ, ଯା ଶ୍ରକ ଶାଖାୟ ଉଡ଼େ,
ଚଲିଛୁ ଛାଡ଼ିଯା ଏହି କୁଟୀରେ ଦ୍ୱାରା ।”^୧

ଶକୁନ୍ତଳା ଚଲିଯା ଯାଇବାର ସମୟେ ମୁଗେରା ପଞ୍ଚାଂ ହଇତେ ତାହାର କାପଡ଼ ଧୟିଯାଇନିଆଛେ, ତରଳତାଓ ବିଷଷ ହଇଯା ପଡ଼ିଯାଛେ—

“ମୁଗେର ଗଲି ପଡେ ମୁଖେର ତୃଷ୍ଣ
ମୟୁର ନାଚେ ନା ସେ ଆର
ଥମିଯା ପଡେ ପାତା ଲତିକା ହ'ତେ
ଯେନ ମେ ଆଖିଜଳ ଧାରଣ ।”

କମଳା ଚଲିଯା ଯାଇବାର ସମୟେ ତାହାର ଆସନ୍ନ ବିଯୋଗେ ସମ୍ମତ ବନ୍ଦୁମିଶ୍ର
ବିରହ-କାତର—

“ସମୀରଣ ଧୀରେ ଧୀରେ, ଚୁନ୍ଦିଯା ତଟନୀନୀରେ
ଦୁଲାଇତେଛିଲ, ଆହା, ଲତାୟ ପାତାୟ—
ସହସା ଧାରିଲ କେନ ପ୍ରଭାତେର ବାୟ ?
ସହସା ରେ ଜଳଧର ନବ ଅକୁଣେର କର
କେନ ରେ ଢାକିଲ ଶୈଳ ଅନ୍ଧକାର କ'ରେ ?
ପାପିଯା ଶାଖାର ପରେ, ଲଲିତ ସ୍ଵଧୀର ପରେ
ତେମନି କରନା ଗାନ, ଧାରିଲି କେନ ରେ ?”

୧। ବନ୍ଦୁଲ ୨୨ ସର୍ଗ, ୧୯-୨୦ ପୃଃ । ଜାନାକୁବ, ୧୯୮୨, ମାସ, ୧୩୮ ପୃଃ ।

୨। ଶକୁନ୍ତଳା ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟ, ୩୬ ପୃଃ । ବଙ୍ଗମର୍ମନ, ୧୩୦୯, ଆସିନ, ୨୮୨ ପୃଃ ।

কুটীৰ ডাকিছে যেন যেওনা যেওনা ! —

তটিনী তৰঙ্গকূল ভিজায়ে গাছের মূল
ধীৱে ধীৱে বলে যেন ‘যেওনা ! যেওনা !’ —

বনদেৱী নেত্ৰ খুলি পাতাৰ আঙুল তুলি
যেন বলিছেন আহা “যেওনা ! যেওনা !”

তৃতীয় সর্গ

লোকালয়ে আসিবাৰ পৰ বিজয়েৰ এক সথী নীৱজা কমলাকে নানাপ্ৰকাৰে
ভুলাইয়া বাখিবাৰ চেষ্টা কৰিয়াছে। যমনাৰ তৌৰে বাগানে দুই সথী
খেড়াইতেছে, নীৱজাৰ সহিত কমলাৰ বন্ধুত্ব হইয়া গিয়াছে, কিন্তু কমলাৰ হৃদয়
ভাৱাক্রান্ত। নীৱজা কমলাকে বলিল—

“আয় আয় সথি ! আয় দুঃখনায়
ফুল তুলে তুলে গাঁথি লো মালা।
ফুলে ফুলে আলা বকুলেৰ তলা
হেথায় আয় লো বিপিনবালা !

* * * *

আয় বলি তোৱে, আচলটি ভোৱে,
কুড়ান। হোথায় বকুলগুলি,
মাধবীৰ তাঁৰে লতা ছয়ে পড়ে,
আমি ধীৱি ধীৱি আনি লো তুলি।
গোলাপ কত যে ফুটেছে কমলা
দেখে যা দেখে যা বনেৰ মেয়ে !
দেখ্সে হেথায় কায়িনী-পাতায়
গাছেৰ তলাটি পড়েছে ছেঁয়ে।
পারি না লো আৱ, আয় হেথা বসি
ফুলগুলি নিয়ে দুজনে গাঁথি।

ହେଥାଯ ପବନ, ଖେଲିଛେ କେମନ
ତଟିନୀର ସାଥେ ଆମୋଦେ ମାତି ।
ଆୟ ଭାଇ ହେଥା, କୋଳେ ରାଖି ଆଧା
ଶୁଇ ଏକଟୁକୁ ସାମେର ପରେ,
ବାତାସ ମଧୁର ବହେ ଝୁକୁ ଝୁବ
ଆଖି ମୁଦେ ଆସେ ଘୁମେର ତବେ !
ବଳ ବନ-ବାଲା ଏତ କି ଲୋ ଜାଲା ?
ରାତ ଦିନ ତୁଇ କ୍ଳାନ୍ତିସ ବସେ !
ଆଜ୍ଞା ଘୁମ୍ବୋର ଭାଙ୍ଗିଲ ନୀ ତୋର
ଆଜ୍ଞା ମଜିଲି ନୀ ହୁଥେର ରମେ

କିନ୍ତୁ କମଳା କିଛୁଡ଼େଇ ତାହାର ମେହି ବନ, ମେହି ପାହାଡ଼, ମେହି ଗିରି ନଦୀ, ମେହି ପାଥୀ ଓ ହରିନେର କଥା ଭୁଲିତେ ପାରିତେଛେ ନା—

କମଳାରୁ ମନେ ପଡେ—

১। বনফুল, ৩ম সর্গ, ২২-২৪। আনাকুর, ১২৮২, চৈত্র, ২২৯ পঃ।

२। दलफुल, २४ जर्ग, २५ पृः। खानाकूत्र, १२८२, टेक्स, २२९ पृः।

ସମ୍ପଦ

ଆପନା-ଆପନି

କହିତାମ ଧୀରେ କତ କି କଥା ।”¹

প্রকৃতির কোলে শৈশবের খেলার কথা মনে পড়ে—

“ତୁଥାର କୁଡ଼ାଯେ

ଆଚଳ ଭର୍ତ୍ତା

ফেলিতাম ঢালি গাছের তলে ।

ପଡ଼ିଲେ କିରଣ

କତ ଯେ ବର୍ଷ

ধরিত ; আমোদে যেতাম গলে !

ଦେଖିତାମ ରବି

বিকালে ঘথন

শিখরের শিরে পড়িত ঢোলে ;

କବି ଛୁଟାଛୁଟି

শিখরেতে উঠি

‘দেখিতাম দুরে গিয়েছে চলে’!

ଆবାର ଛୁଟିଯେ

যেতাম সেখানে

ଦେଖିତାମ ଆବୋ ଗିଯାଛେ ମରେ ।”^୧

ମରୁମୀର ଜଳେ ଥେଲା କରିତେ କରିତେ—

“ତଟ ଦେଶେ ପୁନଃ ଫିରି ଆସି ପରି

অভিযান ভৱে ঝিষৎ বাংগি,

ଟାଦେର ଛାଯାଯ ଛୁଣ୍ଡିଯା ପାଥର

ମାବିତାମ, ଜଳ ଉଠିତ ଜାଗି ।”^୧

ଶ୍ରୀକୃତ୍ସନ୍ମା ଓ କମଳୀ ଦୁଇଜନେଇ ପ୍ରକୃତିର ଶିଖ, ବିଶ୍ୱ-ପ୍ରକୃତିର ସହିତ ଉଭୟେର ମୟ୍ୟାନ୍ତ ଅତି ନିବିଡ଼, କିଞ୍ଚି ଏକ ବିଷୟେ ଶ୍ରୀକୃତ୍ସନ୍ମା ଓ କମଳାର ମଧ୍ୟେ କୋଣ ସାନ୍ଦର୍ଭ ନାହିଁ । ଶ୍ରୀକୃତ୍ସନ୍ମା ଚିରଦିନ ମାଝୁଷେର ସଙ୍ଗ ପାଇୟାଛେ, ମାନବ ସମାଜେର ପ୍ରତି ତାହାର କୋଣ ବିତ୍ତକ୍ଷଣ ନାହିଁ । କମଳୀ ମିରାନ୍ଦାର ଭାଗ୍ୟ ଲୋକାଲୟ ସମ୍ବନ୍ଧେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନ୍ତ ; ମେ ମାଝୁଷେର ସଙ୍ଗ କଥନ ଓ ପାଯ୍ୟ ନାହିଁ, ତାଇ ମାନବସମାଜେର ପ୍ରତି କମଳାର କୋଣ ଟାନ ନାହିଁ ।

“ଚାହି ନୀ ଜ୍ଞାନ,

ଚାହି ନା ଜାନିତେ

সংসার মানুষ কাহারে বলে ।

୧। ବନଫୁଲ, ଓଯ় সର্গ, ২୪ ପୃଃ । খানাকূର, ১২৮৩, ଚৈত୍ର. ২୨୯ ପୃଃ ।

২। বনফুল, দ্বি সর্গ, ২১ পৃঃ। জ্ঞানাঙ্কুর, ১২৮২, চৈত্র, ২২৯ পৃঃ।

৩। বনফুল, ৩য় সর্গ, ২৭ পৃঃ। খানাকুর, ১২৮২, চৈত্র, ২২৯ পৃঃ।

ବନେର କୁଞ୍ଚମ ଫୁଟିତାମ ବନେ,
ଶ୍ରୀକାମେ ସେତୋମ ବନେର କୋଳେ ।”

କିନ୍ତୁ ତାହା ହଇବାର ନାହେ, କମଳାକେଓ ମାନୁଷେର ସଂସାରେ ଆସିଥା ପଡ଼ିଲେ
ହିଁଲ । ଯିଦାନାକେ ସଂସାରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମ ସହ କରିତେ ହୟ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଯିଦାନାରିହି
କ୍ରାମ ଅମହାୟବନଫୁଲ କମଳାକେ ସଂସାରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମ ସହ କରିତେ ହିଁଲ ।

বিজয় কমলাকে বিবাহ করিয়াছে, কিন্তু কমলা সংসারের কিছুই জানে
না, বিবাহ কাহাকে বলে বোঝে না, সে বিজয়ের বক্ষু নীরদকেই ভালবাসিল।
মাঝুমের সংস্পর্শে হৃদযুক্তির উত্তাপে বনের স্বাভাবিক সরলতা ঘূচিয়া গিয়াছে,
কমলা এখন লোকালয়ে আসিয়া পড়িয়াছে—

“জেনেছি মাছুষ কাহারে বলে !

ଜେନେଛି ହୃଦୟ କାହାରେ ସଲେ !

জেনেছি রে হায় ভালবাসিলে

କେମନ ଆଣ୍ଟନେ ହୁଦୁୟ ଜଲେ ।'୨

କମଳୀ ଓ ନୀରଜୀ ବାଗାନେ ବେଡ଼ାଇତେଛେ, ଏମନ ସମୟେ ଦୂରେ ନୀରଦ ଗାନ ଧରିଲ । ବାଲକ-କବି ଏହି ବୟମେହି ଗୀତିକ ବିଭାଗ କିନ୍ତୁ ପିନ୍ଧିତ ନୀରଦେର ଗାନେ ତାହାର ନିର୍ଦ୍ଦର୍ଶନ ପାଞ୍ଚୋଟୀ ଯାଉ । ବାଲକ-କବି ବଡ଼ ବଡ଼ ଛଳ କିନ୍ତୁ ଅବଲୀଳାକ୍ରମେ ବାବହାର କରିଯାଇଛେ ତାହା ଦେଖିଲେ ଓ ଆଶର୍ଯ୍ୟ ହଇତେ ହୁଁ—

“কি জানি লো বালা ! কিসের তরে
 হৃদয় আজিকে কান্দিয়া উঠে !
 কি জানি কি ভাব ভিতরে ভিতরে
 জাগিয়া উঠেছে হৃদয়পুটে !
 অস্ফুট যধুর স্পন যেমন
 জাগি উঠে হৃদে কি জানি কেমন
 কি ভাব কে জানে কিসের লাগি !
 দীশবীর ধৰনি নিশীথে যেমন
 স্থৰীরে গভীরে মোহিয়া শ্রবণ

১। বলফুল, গুরু সর্গ, ২৮ পৃঃ। জ্ঞানাকুর, ১২৪২, চৈত. ২৩০ পৃঃ।

୨ । ବନଫୁଲ, ଓର ସର୍ଗ, ୨୯ ପୃଃ । ଆନାକୁର, ୧୨୮୨, ଚିତ୍ର, ୧୦ ପୃଃ ।

ଆଗାମ୍ୟ ହଦ୍ୟେ କି ଜାନି କେମନ
କି ଭାବ କେ ଜାନେ କିମେର ଲାଗି !
ଦିଯାଛେ ଆଗାମ୍ୟେ ଘୁମ୍ଭତ୍ତ ଏ ମନେ
ଦିଯାଛେ ଆଗାମ୍ୟେ ଘୁମ୍ଭତ୍ତ ଆବଶେ
ଘୁମ୍ଭତ୍ତ ପରାଣ ଉଠେଛେ ଜାଗି ।^୧

କମଳୀ ମନେର କଥା ଲୁକାଇତେ ଜୋନେ ନା । ନୌରଦକେ ଯେ ମେ ଭାଲବାସେ ନୌରଜାର
ନିକଟ ସହଜେଇ ତାହା ପ୍ରକାଶ କରିଯା ଫେଲିଲ —

“ଆପନାର ଭାବେ ଆପନି କବି
ରାତ୍-ଦିନ ଆହୀ ରଯେଛେ ଭୋର !
ମରଲ ପ୍ରକୃତି ମୋହନ-ଛବି
ଅବାରିତ ସଦା ମନେର ଦୋର !

* * *

କାରେ ଭାଲବାସେ ? କୌଦେ କାର ତରେ ?
କାର ତରେ ଗାୟ ଖେଦେର ଗାନ ?
କାର ଭାଲବାସୀ ପାଯ ନାହିଁ ଫିରେ
ଶିଲ୍ପୀ ତାହାରେ ହଦ୍ୟ-ପ୍ରାଣ ?

* * *

ବମେଛିଲୁ କାଳ ଓଇ ଗାଛ-ତଳେ
କୌଦିତେଛିଲେମ କତ କି ଭାବି —
ସୁବକ ତଥନି ଶୁଧୀରେ ଆପନି
ଆସାଦ ହଇତେ ଆଇଲ ନାବି ।

* * *

ଚାହିତେ ନାରିଷ୍ଠ ମୁଖପାନେ ତୀର
ମାଟିର ପାନେତେ ବାଖିଯେ ମାଥା
ମରମେ ପାଶରି ବଲି ବଲି କରି
ତବୁଓ ବାହିର ହ'ଲ ନା କଥା !

କାଳ ହତେ ଭାଇ ! ଭାବିତେଛି ଭାଇ
ଅମ୍ବ ହେଲେ କେମନ ଧାରା !
ଧାକି, ଧାକି, ଧାକି, ଉଠି ଲୋ ଚମକି,
ମନେ ହସ କାର ପାଇଶୁ ସାଡ଼ା ।^୧

ଚତୁର୍ଥ ସର୍ଗ

ଏକଦିନ ନିଭୃତ ଯମନା-ତୀରେ ନୀରଦ-କମଳାର ଦେଖା ହଇଲ । ବାଲକ-କବି ଦୁଇ ଲାଇନେ ସେଇ ଛବି ଆକିଯାଛେ—

“ଯେନ ଦୋହେ ଜ୍ଞାନ ହତ—ନୀରବ ଚିତ୍ରେ ମତ
ଦୋହେ ଦୋହୀ ହେରେ ଏକମନେ ।”^୨

କମଳା ମୁଖ ଫିରାଇଯା ଲାଇଲ—

ମୁଖ ଫିରାଇଲ ବାଲା, ଦେଖିଲ ଜ୍ୟୋଚନା-ମାଳା
ଥମିଯା ପଡ଼ିଛେ ନୀଳ ଯମନାର ନୀରେ—
ଅଞ୍ଚକ୍ଷୁ କଲୋଳ ସବ ଉଠିଛେ ଆକାଶ ପର
ଅର୍ପିଯା ଗଭୀର ଭାବ ବଜନୀ ଗଭୀରେ !
ଦେଖେ ଶୂଣ୍ୟ ନେତ୍ର ତୁଳି—ଥଣ୍ଡ ଥଣ୍ଡ ମେଘଗୁଲି
ଜ୍ୟୋଚନା ମାଥିଯା ଗାୟ ଉଡ଼େ ଉଡ଼େ ଯାୟ ।
ଦେଖିଛେ ଲୁଟୋଯ ଚେଉ, ଆବାର ଲୁଟୋଯ
ଦିଗଙ୍ଗେ ଖୋଯ ପୁନଃ ଦିଗଙ୍ଗେ ମିଳାଯ ।
ଏକ ଥଣ୍ଡ ଉଡ଼େ ଯାୟ, ଆର ଥଣ୍ଡ ଆମେ
ଢାକିଯା ଟାଦେର ଭାତି—ମଲିନ କରିଯା ରାତି
ମଲିନ କରିଯା ଦିଯା ଶୂନୀଳ ଆକାଶେ ।
ପାଥୀ ଏକ ଗେଲ ଉଡ଼େ ନୀଳ ନଭୋତଳେ,
ଫେନଥଣ୍ଡ ଗେଲ ଭେଦେ ନୀଳ ନଦୀଜଳେ,
ଦିବା ଭାବି, ଅତି ଦୂରେ, ଆକାଶ ଶୁଧାୟ ପୁରେ
ଭାକିଯା ଉଠିଲ ଏକ ଶ୍ରୀମଦ୍ ପାପୀଯା ।

୧ । ବନଫୁଲ, ୩ୟ ସର୍ଗ, ୩୩, ୪୦-୪୨ ପୃଃ ; ଜ୍ଞାନାକୁଳ, ୧୨୮୨, ଚିତ୍ର, ୨୦୧-୨୦୨ ପୃଃ ।

୨ । ବନଫୁଲ, ୪୰ ସର୍ଗ ୪୨ ପୃଃ ; ଜ୍ଞାନାକୁଳ, ୧୨୮୦, ଲୈଜ୍‌ଟ, ୦୧୦ ପୃଃ ।

পিউ, পিউ, শুশ্রে ছুটে, উচ্চ হতে উচ্চে উঠে,
আকাশ মে সূক্ষ্মস্বরে উঠিল কাপিয়।

* * *

দেখি দেখি ধাকি ধাকি আবার ফিরায়ে আথি
নীরদের মুখপানে চাহিল সহস।—
আধেক মুদ্দিত নেত্র—অবশ পলকপত্র
অপূর্বমধুর ভাবে বালিকা বিবশা।”^১

কমলা মাঝসের সংসার চিনিত না, শুকুম্ভাবই জ্ঞান “তাহার হৃদয় অরক্ষিত
অবস্থায় ছিল, অমুকুল অবসরে এই ভাবাবেশের আকশ্মিক আবির্ত্তাবের জন্য
সে পূর্ব হইতে প্রস্তুত ছিল ন।। সে আপনাকে দমন করিবার—গোপন করিবার
উপায় করিয়া রাখে নাই।” সে সহজেই নীরদের নিকট আত্ম-প্রকাশ করিয়া
ফেলিল।

নীরদও কমলাকে ভালবাসে কিন্তু বন্ধুর শ্রদ্ধি বিশ্বাসঘাতকতা করিবে ন।
বলিয়। কমলাকে অনেক বুঝাইতে চেষ্টা করিল, বলিল যে—বিজয় তাহার স্বামী
এখন অপর কাহারও কথা যনে করা পাপে। কিন্তু কমলা এসব কথা কিছুই
বুঝিতে পারে ন।—

“বিবাহ কাহারে বলে জানি ন। ত আমি—
কারে বলে পঞ্জী আৰ কারে বলে স্বামী ;
এইটুকু জানি শুধু এইটুকু জানি—
দেখিবারে আথি মোৰ ভালবাসে যাবে,
শুনিতে বাসি গো ভাল যাব স্বধাবাণী—
শুনিব তাহার কথা দেখিব তাহারে।”^২

লোকনিন্দ। কলক সে কিছুই বোবে ন।—

“ইহাতে পৃথিবী যদি কলক রটায়
ইহাতে হামিয়া যদি উঠে সব ধৰা।
বল গো নীরদ আমি কি করিব তাৰ ?
রটায়ে কলক তবে হাস্তক ন। তাৰা।”^৩

১। বনমূল, ৪ৰ্থ সংগ্ৰহ ৪৩-৪৪ পৃঃ। জ্ঞানাকুৰ, ১২৮০, জৈজ্যষ্ঠ, ৩১৬ পৃঃ।

২। বনমূল, ৪ৰ্থ সংগ্ৰহ ৪৬ পৃঃ। জ্ঞানাকুৰ, ১২৮০ জৈজ্যষ্ঠ, ৪১৭ পৃঃ।

৩। বনমূল, ৪ৰ্থ সংগ্ৰহ ৪৭ পৃঃ। জ্ঞানাকুৰ, ১২৮০, জৈজ্যষ্ঠ, ৩১৭ পৃঃ।

ନୀରଦ ସତାଇତେ ଚେଷ୍ଟା କରେ, କମଳାର ମେହି ଏକ କଥା “ଆଖି ତା ଜାନିନା ।” ନୀରଦ ତଥନ କମଳାକେ ଡର୍ଶନ କରିଯା ବଲିଲ ଯେ ତାହାକେ ମେହିନାମତେହି ପ୍ରଶ୍ନ ଦିବେ ନା ଏବଂ କମଳାର ସହିତ ଆର ମାଙ୍କାନ୍ କରିବେ ନା । ଚୋକ୍ ବହର ବୟମେଓ ବାଲକ କବିର ମାନବ-ହୃଦୟ-ଜାନେର ଅଭାବ ଘଟେ ନାହିଁ—

“ଡର୍ଶନ କରିବେ ଛିଲ ନୀରଦେର ମନେ

ଆଦରେତେ ସ୍ଵର କିନ୍ତୁ ହୟେ ଏଳ ନତ !

କମଳା ନୟନଭଲ ଭରିଯା ନୟନେ,

ମୁଖପାନେ ଚାହି ରୟ ପାଗଲେର ମତ ।”^୧

ନୀରଦ ଅଞ୍ଚମଂବରଣ କରିଯା ସବେଗେ ମେଥାନ ହଇତେ ପ୍ରଶ୍ନାନ କରିଲ, କମଳା ବମ୍ବିଯା କୀନିତେ ଲାଗିଲ ।

ମାତୁଧେର ମାତୁଧେର ମହିନକେ ଅନାବଞ୍ଚକରୁଣେ ଜଟିଲ କରିଯା ତୁଳିଯା ମାତୁଧ ଯେ କତ ଦୁଃଖ ପାଇ ବାଲ୍ଯକାଳେହି ବୈଜ୍ଞନାଥ ତାହା ବୁଝିଯାଛିଲେନ । ବିବାହ-ମହିନର ମଧ୍ୟେ ଯେ କୁତ୍ରିମତା ଧାକିତେ ପାରେ ତାହା ଏହି ବୟମେହି ବୈଜ୍ଞନାଥେର ଚୋଖେ ପଡ଼ିଯାଛିଲ । ପୁରୁଷ ଓ ନାରୀର ମହିନର ମଧ୍ୟେ ଯେଥାନେ ଏକମାତ୍ର ପ୍ରସ୍ତିଇ ପ୍ରବଳ ହଇଯା ଉଠିଯାଛେ ମେଥାନେ ଯେ କତ ଅଶାସ୍ତିର ସ୍ଥଟି କତ ଦୁଃଖ କତ ପ୍ରାଣ ଏବଂ ମେଥାନେ ପରିଣାମେ ଯେ କି ଭୀଷମ ସର୍ବନାଶ ତାହା ବୈଜ୍ଞନାଥ ପରେଓ ଅନେକବାର ଦେଖାଇଯାଛେ ।

ପଞ୍ଚମ ସର୍ଗ

ପଞ୍ଚମ ସର୍ଗେ ସଂସାରେର ଜଟିଲତା ଆରା ଘନାଇଯା ଉଠିଲ । ବନଭୂମିର ସରଳ ଶାଭାବିକତା କୋଥାଯ ମିଳାଇଯା ଗିଯାଛେ—ମାତୁଧେର ସଂସାର ଏକ ସଂ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ବାପାର, ଏଥାନେ ମାତୁଧେ ମାତୁଧେ କତ ଭୁଲ ବୋବା କତ ବିରୋଧ କତ ବିକ୍ଷେତ । କେବଳ ନୀରଦ-କମଳାକେ ଲାଇଯା ନହେ, ଚାରିଦିକେ ଆରା କତ ଅଶାସ୍ତି କତ ଜଟିଲତାର ସ୍ଥଟି ହଇଲ । ସମସ୍ତ ଘଟନାର ମଧ୍ୟେ କାନନେର ସହିତ ଲୋକାଳୟେର ପାର୍ଥକ୍ୟ ଫୁଟିଯା ଉଠିଲ ।

ନୀରଜା ବିଜୟକେ ଭାଲବାସେ କିନ୍ତୁ ବିଜୟ ତାହା ବୁଝିତେ ପାରେ ନାହିଁ, ତାହାର ସ୍ଵର୍ଗ ଦୁଃଖ ଆଶା ନିରାଶାର କଥା ମେ ନୀରଜାକେ ଡାକିଯାଇ ବଲେ । ନୀରଜା

୧ । ବନଭୂଲ, ୫୬ ସର୍ଗ, ୧୮ ପୃଃ । ଆନାନ୍ଦାକୁର, ୧୯୮୦, ଜୟାଟ ୩୧ ପୃଃ ।

বুঝিল যে বিজয়ের ভালবাসা পাইবার কোন সম্ভাবনা নাই, তাহার হৃদয় ভাঙ্গিয়া গেল, কহলার প্রতি তাহার মন বিমৃথ হইল।

বিজয়ের নিকট নীরজা সহিত, বিজয়ের নিকট নীরজার নারীর্যাদা কিছুই নাই, সে অসক্ষেত্রে নীরজার নিকট তাহার প্রেমকাহিনী বাস্ত করিয়াছে। কাদম্বরীকাহিনীতে পত্রলেখার সহিত ঘূরাজ চন্দ্রপীড়ের যে সমস্ত, নীরজার সহিত বিজয়েরও সেই এক সমস্ত। কাদম্বরী সমালোচনায় বৈজ্ঞানিক বলিঙ্গাচেন যে পত্রলেখা অনাদৃতা, কাবো উপেক্ষিতা, পত্রলেখার অগ্রয়ত্বার্থ চিরবক্ষিত নারী-হৃদয়ের কথা বাণভট্ট বিশ্বৃত হইয়াছিলেন।^১

বালক বৈজ্ঞানিক কিন্তু নীরজার কথা ভুলেন নাই, পঞ্চম সর্গে নীরজার কোমল নারীহৃদয়ের বাধিত শোক বেদনায় সকরূপ হইয়া উঠিয়াছে। বিজয় ঘূরাইয়া ঘূরাইয়া স্বত্রপ্র দেখিতেছে, নীরজা পাশ হইতে তাহাকে উকি মারিয়া দেখিয়া অঞ্চল্যাকান্ত হৃদয়ে প্রস্থান করিল।

বিজয় ঘূরাইতেছে, এ স্থলে আকাশের একটি অস্তুত বর্ণনা আছে:—

“বিজয় নীরবে ঘূরায় শ্যায়,
ঝুক ঝুক ঝুক বহিতেছে বায়,
নক্ষত্রনিচয় খোলা জানালায়
উকি মারিতেছে মুখের পানে।
খুলিয়া মেলিয়া অসংখ্য নয়ন
উকি মারিতেছে যেন রে গগন,
জাগিয়া ভাবিয়া দেখিলে তখন
অবশ্য বিজয় উঠিত কাপি।”^২

ভয়ে ভয়ে ধীরে মুদ্রিত নয়ন
পৃথিবীর শিশু কৃত্র প্রাণ মন—
অনিষ্টে আথি এড়াতে তখন
অবশ্য দুয়ার ধরিত চাপি।”

Weird চিত্র বর্ণনায় বালক-কবির ক্ষমতার পরিচয় পাওয়া যায়। পরিষ্কৃত বয়সে ক্ষুধিত-পায়াশের ছবি যিনি আকিয়াছেন, বাল্যকালে তাহার ধারাই ক্ষুধিত আকাশের ছবি আক। সম্ভবপৰ হইয়াছিল।

১। ভারতী, ১৩০৭ জ্যৈষ্ঠ ১১১ পৃঃ।

২। বনফুল, ৫ম সর্গ, ১১ পৃঃ। জানাঙ্গুল, ১২৮০ জ্যৈষ্ঠ, ৩১৮ পৃঃ।

ସଞ୍ଚ ସର୍ଗ

ଏହିକେ କମଳା ବନ୍ଦିଆ ବନ୍ଦିଆ ଭାବିତେଛେ ଯେ ତାହାର ମେହି କାନନେର ଜୀବନ ଏବାର ଭୁଲିତେ ହିବେ, ମାନୁଷେର ସଂମାରେ ଭାଲ କରିଆ ନିଜେକେ ମିଳାଇଯାଇଥିଲେ—
ହିବେ; ଏମନ ସମୟେ ସେ ନୀରଜାକେ ଦେଖିତେ ପାଇଲ, ନୀରଜାକେ ଦେଖିଯା ତାହାର ହଦୟ ଉଚ୍ଛ୍ଵସିତ ହଇଯା ଉଠିଲ—

“ଓହି ଯେ ନୀରଜୀ ଆସେ ପରାଣ-ସ୍ଵଜନୀ,
ଏକମାତ୍ର ବନ୍ଧୁ ମୋର ପୃଥିବୀ ମାଝାର !
ହେନ ବନ୍ଧୁ ଆଛେ କି ରେ, ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଧରଣୀ !
ହେନ ବନ୍ଧୁ କମଳା କି ପାଇବେକ ଆବ ?”^୧

କିନ୍ତୁ ନୀରଜା ମୁଖ ଫିରାଇଯା ଚଲିଯା ଗେଲ, କମଳା ଡାକିଯା ବଲିଲ—

“ଓକି ସଥି କୋଥା ଯାଏ ? ତୁଲିବେ ନା ଫୁଲ ?
ନୀରଜା, ଆଜିକେ ମୈ ଗାଥିବେ ନୀ ମାଳା ?

* * *

ମୁଖ ଫିରାଇଯା କେନ ମୁହଁ ଆଖିଜନ,
କୋଥା ଯାଏ, କୋଥା ମୈ, ଯେବେ ନା ଯେବେ ନା !
କି ହେଁବେ ? ବଲ୍‌ବିନେ—ବଲ୍ ସଥି ବଲ୍ ।
କି ହେଁବେ କେ ଦିଯେଛେ କିସେବ ଯାତନା ?”^୨

ନୀରଜା ଚଲିଯା ଗେଲ, ଯାଇବାର ସମୟେ ବଲିଯା ଗେଲ—‘ଜାଲାଲି ! ଜଲିଲି !’
ନୀରଜାର ଏହି ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କମଳାର ପରେ ବଡ଼ କୁରା ବଡ଼ କରୁଣ, ଅଧିଚ ଇହାର ଜନ୍ମ
ନୀରଜାକେ କୋନ ଦୋଷ ଦେଉଥା ଯାଏ ନା, ସଂମାରେ ପ୍ରତିନିଯତ ଏଇକଥିପ ସଟିତେଛେ
ଏବଂ ତାହାର ଜଣ୍ଯ ଦୟା କେବଳ ମାନୁଷେର ସ୍ଵଭାବ ।

କମଳା ଚୂପ କରିଯା ବନ୍ଦିଆ ଭାବିତେ ଲାଗିଲ—“ଜାଲାଲି ! ଜଲିଲି !”—
“କମଳା ଚାହିୟା ବୟ ନାହିଁ ବହେ ଖାସ ।
ହଦୟେର ଶୃଦ୍ଧେ ଅଞ୍ଚଳାଶି ମିଲି
ଫାଟିଯା ବାହିର ହତେ କରିଲ ପ୍ରୟାସ,
କମଳା କହିଲ ଧରେ—ଜାଲାଲି ଜଲିଲି !”^୩

୧। ବନକୁଳ, ୬ଠ ସର୍ଗ, ୧୫ ପୃଃ । ଜାନାକୁର, ୧୨୮୦ ପ୍ରାବ୍ୟ, ୪୨୧ ପୃଃ ।

୨। ବନକୁଳ, ୬ଠ ସର୍ଗ, ୧୫ ପୃଃ । ଜାନାକୁର, ୧୨୮୦ ପ୍ରାବ୍ୟ, ୪୨୧ ପୃଃ ।

୩। ବନକୁଳ ୬ଠ ସର୍ଗ, ୧୬ ପୃଃ । ଜାନାକୁର, ୧୨୮୦ ପ୍ରାବ୍ୟ ୪୨୧ ପୃଃ ।

কিন্তু বড় দুঃখের সময়েও কমলার মৃষ্টি আবার প্রকৃতির দিকেই ফিরিল,
একমাত্র প্রকৃতির কোলেই বনফুলের সাথ্যমা—

“আবার কহিল ধীরে, আবার হেরিল নীরে,

যমুনা-তরঙ্গে খেলে পূর্ণ শশধর,

তরঙ্গের ধারে ধারে রঞ্জিয়া রঞ্জতধারে

মুনীল সলিলে ভাসে রঞ্জন্য কর !

হেরিল আকাশ পানে, মুনীল জলদস্থানে

যুমায়ে চক্ষিমা ঢালে হাসি এ নিশীথে ।

কতক্ষণ চেয়ে চেয়ে পাগল বনের মেঘে

আকুল কত কি মনে লাগিল ভাবিতে !”^১

নীরদের কথা মনে পড়িল, কমলা কিছুতেই বুঝিতে পারে না যে নীরদকে
ভালবাসায় দোষ কোথায় । সে বিজয়কে বলিয়াছে—

“বিজয়েরে বলিয়াছি প্রাতঃকালে কাল,

একটি হৃদয়ে নাই দুজনের স্থান !

নীরদেই ভালবাস। দিব চিরকাল,

প্রণয়ের করিব না করু অপমান !”^২

কমলা বুঝিতে পারে না যে বিজয়কে বিবাহ করিয়াছে বলিয়া সে কেন
নীরদকে ভালবাসিতে পারে না—“এ ত পাপ নয় বিধি ! পাপ কেন হবে ?”—
কমলা বসিয়া বসিয়া নীরদের কথা তাৰিত লাগিল ।

কমলার সরলতা একপ স্বাভাবিক যে সংসারের মাপকাঠিতে যাহা কলক
তাহা কমলাকে শ্পর্শ করিতে পারে নাই ।

“স্বরের ভিতর যে কৃত্তিম ফুল সাজাইয়া রাখা যায়, তাহার ধূলা প্রতাহ না
ঝাড়িলে চলে না ; কিন্তু বন্ধ ফুলের ধূলা ঝাড়িবার জন্য লোক রাখিতে হয় না—
সে অনাবৃত থাকে, তাহার গায়ে ধূলাও লাগে, শুধু সে কেমন সহজে আপনার
নির্মলতাটুকু রক্ষা করিয়া চলে ! শুকুম্বলাকেও ধূলা লাগিয়াছিল, কিন্তু তাহা
সে নিজে জানিতেও পারে নাই—সে সরলা অবণ্যের ঝুঁটীর মত, নিঝু’রের
জলধারার মত মলিনতার সংশ্লেশেও অনাগ্যামেই নির্মল ।”^৩

১। বনফুল, ৬ষ্ঠ সংগ্ৰহ ৫৬ পৃঃ । জ্ঞানাকুব, ১২৮০ আবণ, ৪২১ পৃঃ ।

২। বনফুল ৬ষ্ঠ সংগ্ৰহ, ৫৪ পৃঃ । জ্ঞানাকুব, ১২৮০ আবণ, ৪২১ পৃঃ ।

৩। “শুকুম্বলা!” আচৌল সাহিত্য, ৩০ পৃঃ । বঙ্গদর্শন, ১৩০২ আবণ, ২১৮ পৃঃ ।

କମଳାଓ ଅତି ସହଜେ ଆପନାର ସଞ୍ଚ ନିର୍ମଳତାଟୁକୁ ରକ୍ଷା କରିଯାଛେ—କୋନ ମଲିନତା ତାହାକେ ଶ୍ରୀରାମ କରିଲ ନା ।

କିଛୁକ୍ଷଣ ପରେ କମଳା ଦେଖିତେ ପାଇଲ ନୀରଦ ଚଲିଯା ଯାଇତେଛେ—

“ମୁଖପାନେ ଚାହି ରୟ ବାଲିକା ବିବଶୀ

ହଦୟେ ଶୋଗିତରାଶି ଉଠେ ଉଥଲିଯା ।”

କିନ୍ତୁ—

“ଯୁବା କମଳାରେ ଦେଖି ଫିରାଇଯା ଲୟ ଆୟି

ଚଲିଲ ଫିରାଯେ ମୁଖ ଦୀର୍ଘବ୍ୟାସ ଫେଲି ।

ଯୁବକ ଚଲିଯା ଯାଏ, ବାଲିକା ତବୁଓ ହାଯ !

ଚାହି ବହେ ଏକଦୃଷ୍ଟ ଆୟି ତୁଇ ମେଲି ।”

“ଯୁମ ହତେ ଯେନ ଜାଗି, ମହୀୟା କିମେର ଲାଗି

ଛୁଟିଯା ପଡ଼ିଲ ଗିଯା ନୀରଦେର ପାଯ

* * *

କୋଷା ଯାଓ—କୋଷା ଯାଓ—ନୀରଦ ! ଯେଓ ନା !

ଏକଟି କହିବ କଥା ଶୁଣ ଏକବାର ।

ମୁହୂର୍ତ୍ତ—ମୁହୂର୍ତ୍ତ ବାବୁ—ପୁରୋଓ କାମନା !

କାତରେ ଦୁଖିନୀ ଆଜି କହେ ବାର ବାର !”

କମଳା ନୀରଦେର ନିକଟ ଆପନାର ହଦୟେର କଥା ଜାନାଇଲ । ନୀରଦ ବଲିଲ, ଯେ-ବିଜୟେର ଜନ୍ମ ମେ ଏତଦିନ ସମସ୍ତ ସହ କରିଯା ଆଛେ ଏଥନ ମେହି ବିଜୟ ତାହାକେ ଚଲିଯା ଯାଇତେ ବଲିଯାଛେ, ନୀରଦ ଚିରଦିନେର ଜନ୍ମ ମେ ସ୍ଥାନ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଯା ଚଲିଯା ଯାଇବେ; କମଳାର ନିକଟ ମେ ବିଦ୍ୟା ଚାହିଲ ।

ନୀରଦେର ପ୍ରତି ବିଜୟେର ବ୍ୟବହାରେର କଥା ଶୁନିଯା କମଳା ଉତ୍ସେଜିତ ହଇଯା ଉଠିଲ—

“କମଳା ତୋମାରେ ଆହା ଭାଲବାମେ ବୋଲେ

ତୋମାରେ କରେଛେ ଦୂର ନିଷ୍ଠିର ବିଜୟ !

ପ୍ରେମେରେ ଡୁବାବ ଆଜି ବିଶ୍ୱତିର ଜଲେ

ବିଶ୍ୱତିର ଜଲେ ଆଜି ଡୁବାବ ହଦୟ !

ତବୁଓ ବିଜୟ ତୁଇ ପାବି କି ଏ ମନ ?

ନିଷ୍ଠିତ ! ଆମାରେ ଆର ପାବି କି କଥନ ?

ପଦତଳେ ପଡ଼ି ଘୋର, ଦେହ କର କ୍ଷୟ —

ତବୁ କି ପାରିବି ଚିନ୍ତ କରିବାରେ ଜୟ ?”^୧

ଚୋନ୍ଦ ବଚର ବସ୍ତୁସେଇ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଜୀବିତରେ ଯେ ଏକପ ଶ୍ଵଲେ ଜୋର କରିଯା କୋନ ଲାଭ ନାହିଁ । “ସବେ ବାଇରେ”ତେ ନିଖିଲେଶ ସମ୍ମିପକେ କେନ ତାଡ଼ାଇଯା ଦିଲ ନା ବଲିଯା ଯାହାରା ବିରକ୍ତ ହଇଯାଛେ, ଏ କଥା ତାହାରେ ଅରଣ ରାଖା ଉଚିତ । ବିଜ୍ୟେର ବାବହାରେ କମଳାର ମନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିମୁଖ ହଇଲ, ମେ ନୀରଦକେ ଶ୍ପଷ୍ଟ ବଲିଲ —

“ନୀରଦ । ତୋମାର ପଦେ ଲାଇମ୍ ଶରଣ —

ଲମ୍ବେ ଯାଓ ସେଥା ତୁମି କରିବେ ଗମନ !”^୨

ଏମନ ସମୟେ ବିଜ୍ୟେର ଛୁରିକାରୀ ଅର୍ତ୍ତକିତଭାବେ ଆହ୍ଵାନ ହଇଯା ନୀରଦ ଅଞ୍ଚାନ ହଇଯା ପଡ଼ିଲ ।

“ଯୁବକେବ କ୍ଷତ୍ରଜ୍ଞାନେ ବୀଧିଯା ଝାଚଲ

କମଳା ଏକେଲା ବସି ବହିଲ ତଥାୟ,

ଏକ ବିନ୍ଦୁ ପଡ଼ିଲ ନା ନୟନେର ଜଳ

ଏକେବାରେ ବହିଲ ନା ଦୀର୍ଘଶାସ-ବାୟ ।”^୩

ନୀରଦ ଏକବାର ମାତ୍ର ଚେତନା ପାଇଯା ବନ୍ଧୁର କଥା ଅରଣ କରିଲ, ବନ୍ଧୁର ବିଶ୍ଵାସ-ଦାତକତା ଶାଣିତ ଛୁରି ଅପେକ୍ଷାଓ ତାହାକେ ବେଶୀ ଆଦ୍ୱାତ କରିଯାଛେ, ତଥାପି ତାହାର ବିଶ୍ଵାସ ଅଟ୍ଟଟ ଯେ—“ଏକଦିନ ଅଞ୍ଜଳ ଫେଲିବେ ବିଜ୍ୟ, ଏକଦିନ ଅଭିଶାପ ଦିବେ ଛୁରିକାରେ ।” କମଳାର ନିକଟ ବିଦ୍ୟାଯ ଲାଇଯା ନୀରଦ ମରିଲ ।

ହାତେ ଯତକ୍ଷଣ କାଜ ଛିଲ କମଳାର ଧୈର୍ଯ୍ୟଚୂତି ହୟ ନାହିଁ, ସେ ହିରିଟିକେ ନୀରଦେର ଶର୍କ୍ଷଯା କରିଯାଛେ; କିନ୍ତୁ କାଜ ଯଥନ ଫୁରାଇଲ ତଥନ ସେ ଆର ସହ କରିତେ ପାରିଲ ନା, ଚାଁକାର କରିଯା ଉଟିଲ —

“ଜଳନ୍ତ ଜଗନ୍ ! ଓଗୋ ଚନ୍ଦ୍ର ଶୂର୍ଯ୍ୟ ତାବା !

ଦେଖିତେଛ ଚିରକାଳ ପୃଥିବୀର ନରେ !

ପୃଥିବୀର ପାପ-ପୂଣ୍ୟ, ହିଂସା, ରକ୍ତଧାରା

ତୋମରାହି ଲିଖେ ରାଥ ଜଳନ୍ତ ଅକ୍ଷରେ !

୧ । ବନଫୁଲ, ୬ଠ ସର୍ଗ, ୬୩-୬୪ ପୃଃ । ଜ୍ଞାନାକୁର, ୧୯୮୩ ଶ୍ରାବଣ, ୪୨୪ ପୃଃ ।

୨ । ବନଫୁଲ, ୬ଠ ସର୍ଗ, ୬୪ ପୃଃ । ଜ୍ଞାନାକୁର, ୧୯୮୩ ଶ୍ରାବଣ, ୪୨୪ ପୃଃ ।

୩ । ବନଫୁଲ, ୬ଠ ସର୍ଗ, ୬୪ ପୃଃ । ଜ୍ଞାନାକୁର, ୧୯୮୩ ଶ୍ରାବଣ, ୪୨୪ ପୃଃ ।

ସାଙ୍କ୍ଷି ହାତ ତୋମରୀ ଗୋ, କରିଓ ବିଚାର !—
 ତୋମରୀ ହାତ ଗୋ ସାଙ୍କ୍ଷି ପୃଥ୍ବୀ ଚରାଚର !
 ବ'ହେ ଯାଉ !—ବ'ହେ ଯାଉ ଯମ୍ନାର ଧାର,
 ନିଷ୍ଠର କାହିନୀ କହି ସବାର ଗୋଚର !
 ଏଥନେଇ ଅଞ୍ଚାଚଲେ ଯେଉ ନା ତପନ !
 ଫିରେ ଏମୋ—ଫିରେ ଏମୋ ତୁମି ଦିବାକର,
 ଏହି—ଏହି ବର୍ଜଧାରା କରିଯା ଶୋଷଣ—
 ଲମ୍ବେ ଯାଉ—ଲମ୍ବେ ଯାଉ ସର୍ଗେର ଗୋଚର !

* * * *

ଅବାକ ହଟୁକ ପୃଥ୍ବୀ ସଭୟେ, ବିଶ୍ୱଯେ !
 ଅବାକ ହଇୟା ଯାକ ଆଧାର ନରକ !
 ପିଶାଚେରୀ ଲୋମାଝିତ ହଟୁକ ସଭୟେ !
 ପ୍ରକୃତି ମୁଦୁକ ଭୟେ ନଘନ-ପଲକ !”¹

ବିଜୟକେ ନୌରଦ କ୍ଷମା କରିଯାଛିଲ, କିନ୍ତୁ କମଳା କ୍ଷମା କରିବେ ପାରିଲ ନା—
 “ରଙ୍ଗେ ଲିଖ ହୁୟେ ଯାକ ବିଜୟେର ଘନ !
 ବିଶ୍ୱତି ! ତୋମାର ଛାମେ ବେରେ ନା ବିଜୟେ ;
 ଶ୍ରକାଳେଓ ହୃଦିରଙ୍ଗ ଏ ରଙ୍ଗ ଯେମନ
 ଚିରକାଳ ଲିଖୁ ଥାକେ ପାରାଣ ହୁଦୁୟେ !
 ବିଷାଦ ! ବିଲାସେ ତାର ମାଥି ହଲାହଲ
 ଧରିଓ ମୟୁଥେ ତାର ନରକେର ବିଷ !”²

ଏଇଥାନେଇ କମଳାର ପରାଜୟ, ତପୋବନେର ଗାନ୍ଧିର୍ଯ୍ୟ ତାହାର ଚରିତ୍ରକେ ଶ୍ରୀର୍ଥ
 କରେ ନାହିଁ, ଶକୁନ୍ତଲାର ସ୍ତରତା ତାହାର ନାହିଁ । “ମିରାନ୍ଦାର ସରଲତାର ଅସ୍ତିପରୀକ୍ଷା
 ହୟ ନାହିଁ, ସଂସାର-ଜ୍ଞାନେର ସହିତ ତାହାର ଆଘାତ ଘଟେ ନାହିଁ ;—ଆମରୀ ତାହାକେ
 କେବଳ ପ୍ରଥମ ଅବସ୍ଥାର ମଧ୍ୟେ ଦେଖିଯାଛି, ଶକୁନ୍ତଲାକେ କବି ପ୍ରଥମ ହିଂତେ ଶେଷ
 ଅବସ୍ଥା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦେଖା�ଯାଛେନ ।” କମଳାକେଓ ଶେଷ ଅବସ୍ଥା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦେଖିଲାମ, କିନ୍ତୁ
 ସଂସାରେ ଅସ୍ତିପରୀକ୍ଷାଯେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହିଂତେ ପାରିଲ ନା । ଯାହୁରେର ସଙ୍ଗ ହିଂତେ
 ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୂରେ ବିଜନ କାନନେର ମଧ୍ୟେ କମଳା ତାହାର ଚରିତ୍ରେ ଏମନ କିଛୁ ସଙ୍ଗ୍ୟ

୧ । ବନକୁଳ, ୬ଠ ସର୍ଗ, ୬୭-୬୮ ପୃଃ । ଜ୍ଞାନାକୁର, ୧୨୮୩ ଆବଶ, ୪୨୫ ପୃଃ ।

୨ । ବନକୁଳ, ୬ଠ ସର୍ଗ, ୬୯ ପୃଃ । ଜ୍ଞାନାକୁର, ୧୨୮୩ ଆବଶ, ୪୨୬ ପୃଃ ।

করিবার স্থযোগ পায় নাই যাহা তাহাকে তপোবন-ছহিতা শকুন্তলার স্থান
ধৈর্যে ক্ষমায় কল্যাণে স্থির রাখিতে পারে।

সপ্তম সর্গ

শুশান

সপ্তম সর্গে শুশানের ভয়কর দৃশ্য বর্ণনা, বালক কবিতা অসাধারণ ক্ষমতাঙ্ক
নির্দর্শন—

“গভীর আধার রাত্রি, শুশান তৌষণ !
ভয় যেন আসিয়াছে আপনার আধার আসন !
সবসর মরমরে স্থূলীরে তটিনী বহে বায়,
প্রান আকুলিয়া বহে ধূমময় শুশানের বায় !
গাছপালা নাই কোথা প্রান্তর গভীর !
শাখাপত্রাইন বৃক্ষ কৃক দফ্ত উচু করি শির
দাঢ়াইয়া দূরে.....

* * * *

শুশানে আধার ঘোর ঢালিয়াছে বুক
হেধা হোধা অশ্বিবাশি ভস্ত্র মাঝে লুকাইয়া মুখ !
পরশিয়া অশ্বিমালা তটিনী আবার সরি যায়
তস্মরাশি ধূয়ে ধূয়ে নিভাইয়া অঙ্গার-শিখায় !
বিকট দর্শন মেলি মানব-কপাল
ধ্বংসের প্ররণস্তুপ, ছড়াচড়ি দেখিতে ভয়াল !
গভীর আধি-কোটির, আধারেরে দিয়েছে আবাস,
মেলিয়া দশনপাতি পৃথিবীরে করে উপহাস !”

নীরদের চিতা জলিতেছে—

“ভয় দেখাইয়া আহা নিশাৰ তামসে—
একটি জলিতে চিতা, গাঢ় ঘোর ধূমরাশি খসে !

ଏକଟି ଅନଲଶିଥା ଜଳିତେଛେ ବିଶାଳ ପ୍ରାନ୍ତରେ,
ଅସଂଖ୍ୟ କୁଲିଙ୍ଗକଣ ନିକ୍ଷେପିଯା ଆକାଶେର ପରେ !”^১

“ତଟିନୀ ଚଲିଯା ଯାଯ କାହିଁଯା କାହିଁଯା !

ନିଶୀଥ-ଶାଶାନ ବାୟୁ ସ୍ଵନିଛେ ଉଚ୍ଛ୍ଵାସେ !

ଆଲେଯା ଛୁଟିଛେ ହୋଥା ଝାଧାର ଭେଦିଯା !

ଅଞ୍ଚିର ବିକଟ ଶବ୍ଦ ନିଶାର ନିଶାସେ !

ଶୃଗାଳ ଚଲିଯା ଗେଲ ସମୁଚ୍ଚେ କାହିଁଯା !—

ନୀରବ ଶାଶାନମୟ ତୁଳି ପ୍ରତିଧରନି !

ମଧ୍ୟାର ଉପର ଦିଯା ପାଖି ବାପଟିଯା

ବାନ୍ଦୁଡ ଚଲିଯା ଗେଲ କରି ଘୋରଧରନି !”^୨

ଚିତାର ପାଶେ କମଳା ନିଷ୍ଠକଭାବେ ଦୀଢ଼ାଇଯା ଆଛେ—

“ଏ ହେନ ଭୀଷଣ ସ୍ଥାନେ ଦୀଢ଼ାଯେ କମଳା !

କାପେ ନାଇ କମଳାର ଏକଟିଓ କେଶ !

ଶୂନ୍ୟ ନେତ୍ରେ, ଶୂନ୍ୟ ହାଦେ ଚାହି ଆଛେ ବାଲା

ଚିତାର ଅନଲେ କରି ନୟନ ନିବେଶ !”^୩

କିନ୍ତୁ କମଳାର ମନ ଫିରିଯା ଯାଇତେଛେ ମେହି ବିଜନ କାନନେ—

“ଶୁଧାମୟୀ ବୀଣାଖାନି ଲୋଯେ କୋଲ ପରେ —

ସମୁଚ୍ଚ ହିମାଦ୍ରି ଶିରେ ବସି ଶିଳାସନେ —

ବୀଣାର ଝକ୍କାର ଦିଯା ମଧ୍ୟମୟ ସ୍ଵରେ

ଗାହିତିସ୍ତ କତ ଗାନ ଆପନାର ମନେ !

ହରିଣେରୀ ବନ ହୋତେ କୁନିଯା ମେ ସ୍ଵର—

ଶିଥରେ ଆସିତ ଛୁଟି ତୁଳାହାର ଭୁଲି ।

କୁନିତ ଘରିଯା ବସି ଘାସେର ଉପର—

ବଡ ବଡ ଝାଥି ଛୁଟି ମୁଖ ପାନେ ତୁଳି !”^୪

୧ । ବନଫୁଲ, ୭ମ ସର୍ଗ, ୧୨-୧୦ ପୃଃ । ଜ୍ଞାନାକୁର, ୧୨୮୦ ଡାର୍, ୪୬୧ ପୃଃ ।

୨ । ବନଫୁଲ, ୭ମ ସର୍ଗ, ୧୪ ପୃଃ । ଜ୍ଞାନାକୁର, ୧୧୮୦, ଡାର୍, ୪୦୨-୪୬୦ ପୃଃ ।

୩ । ବନଫୁଲ, ୭ମ ସର୍ଗ ୧୫ ପୃଃ । ଜ୍ଞାନାକୁର, ୧୨୮୦ ଡାର୍, ୪୬୦ ପୃଃ ।

কমলাৰ ইচ্ছা কৱিতেছে সেই বিজ্ঞ কাননে ফিরিয়া যায়—

“আয় তবে ফিরে যাই বিজ্ঞ শিথৰে,
নিবাৰ্ব ঢালিছে যেধা শুটিকেৰ জল ।

তটিনী বহিছে যেধা কল কল ঘৰে,

স্বাস নিখাস ফেলে বনফুলদল ।”^১

চিতা যতক্ষণ জলিতেছিল, কমলা স্থিৰ হইয়া দাঢ়াইয়া ছিল, কিন্তু চিতা
যখন নিভিয়া আসিল, তখন, সেও মুর্ছিত হইয়া পড়িল। ক্রমে চিতা সম্পূর্ণ
নিভিয়া গেল, রাত্ৰি ভোৱ হইয়া আসিল—

“ওই রে কুমাৰী উষা বিলোল চৰণে
উকি মাৰি পূৰ্বাশাৰ স্বৰ্গ তোৱণে,
বজ্জিম অধৰথানি হাসিতে ছাইয়া
সিঁহুৰ প্ৰকৃতি ভালে দিল পৱাইয়া।”^২

সকালবেলা কমলা শৰ্শান হইতে উঠিয়া মাঝৰে লোকালয় পৱিত্রাগ
কৱিয়া চলিয়া গেল।

অষ্টম সর্গ

বিসৰ্জন

কমলা তাহাৰ সেই পৰ্ণকুটীৱে ফিরিয়া আসিয়াছে। বহিঃপ্ৰকৃতিৰ কিছুই
পৱিবৰ্তন হয় নাই—

“আজিও পড়িছে ওই সেই সে নিবাৰ্ব !
হিমাত্তিৰ বুকে বুকে শৃঙ্গে শৃঙ্গে ছুটে স্বথে,
সৱসীৰ বুকে পড়ে ঝাৰ ঝাৰ ঝাৰ ।

* * *

কুটীৰ তটিনীতীৱে, লতাবে ধৱিয়া শিৰে
মুখছায়া দেখিতেছে সলিল-দৰ্পণে !

১। বনফুল, ৭ম সৰ্গ, ৭৬-৭৭ পৃঃ। আনাকুৰ, ১২৮০ ভাস্তু, ৪৬০-৪৬১ পৃঃ।

২। বনফুল, ৭ম সৰ্গ, ১৮ পৃঃ। আনাকুৰ, ১২৮০ ভাস্তু, ৪৬১ পৃঃ।

ହରିଣେରୀ ତଙ୍କ-ଛାଯେ ଖେଳିତେହେ ଗାୟେ ଗାୟେ,
ଚମକି ହେରିଛେ ଦିକ ପାଦପ-କଞ୍ଚନେ ।”^୧

କମଳୀ ଲୋକାଳୟେ ସେ ଦାରୁଣ ଆଶାତ ପାଇୟାଛେ ତାହା ଭୁଲିବାର ହାନ ଆଜି
କୋଥାଯେ ସେ ପାଇବେ ?—

ମୁହିତେ ଲୋ ଅଞ୍ଚବାରି ଏମେହି ହେଷାୟ ।
ତାଇ ବଲି ପାପୀଯାରେ ! ଗାନ କର ସୁଧାଧାରେ
ନିବାଇୟ । ହଦ୍ୟେର ଅନଲଶିଥାୟ ।
ତଟନୀ ବହିୟା ଯାଉ ଆପନାର ମନେ !
କିନ୍ତୁ ସେଇ ଛେଲେବେଳୀ ଯେମନ କରିତେ ଖେଳୀ
ତେମନି କରିୟା ଥେଲୋ ନିର୍ବିବେଳେ ।

* * *

ତେମନି ଥେଲିଯେ ଚଲ, ତୁଇ ଲୋ ତଟନୀଜଳ !
ତେମନି ବିତରି ଶୁଦ୍ଧ ନଯନେ ଆମାର ।
ନିର୍ବିବେଳେ ତେମନି କୋରେ ଝାପିୟା ସରସୀ ପରେ
ପଡ଼, ଲୋ ଉଗରି ଶୁଭ ଫେନରାଶିଭାର !”^୨
କିନ୍ତୁ ମନେର ଭିତର ସମ୍ମନ୍ତରୀ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହଇୟା ଗିଯାଛେ—
“ନିର୍ବିବେଳେ ବରବରେ ହଦ୍ୟ ତେମନ କୋରେ
ଉଜ୍ଜ୍ଵାଳେ ହଦ୍ୟ ଆର ଉଠେ ନୀ ନାଚିୟା !
କି ଜାନି କି କରିତେଛି, କି ଜାନି କି ଭାବିତେଛି,
କି ଜାନି କେମନଧାରୀ ଶୂନ୍ୟପ୍ରାୟ ହିୟା !

* * *

ଜୁଡ଼ାୟେ ହଦ୍ୟବ୍ୟଧା ଦୁଲିବେ ନୀ ପୁଞ୍ଜଲତା
ତେମନ ଜୀବନ୍ତଭାବେ ବହିବେ ନୀ ବାୟ ।
ଆଗହୀନ ଯେନ ସବି—ଯେନ ବେ ନୀରବ ଛବି
ଆଗ ହାରାଇୟା ଯେନ ନଦୀ ବହେ ଯାୟ ।

୧ । ବନଫୁଲ, ୮ମ ସର୍ଗ, ୧୯୮୦ ପୃଃ । ଜାନାକୁଳ, ୧୯୮୦, କାନ୍ତିକ, ୧୬୭ ପୃଃ ।

୨ । ବନଫୁଲ, ୮ମ ସର୍ଗ, ୮୧ ପୃଃ । ଜାନାକୁଳ, ୧୯୮୦ କାନ୍ତିକ, ୧୬୭ ପୃଃ ।

দেখিয়া লতার কোলে, ফুটক কুশম দোলে,
 কুড়ি লুকাইয়া আছে পাতার ভিতরে—
 হৃদয় নাচে না ত গো তেমন উল্লাসে।
 তেমন জীবন্ত ভাব নাই ত অন্তরে ।”^১

পাখীদের কথা মনে পড়িল—“ছায়াকুঞ্জে শুনি গিয়া শুকদের গান” ;
 কিন্তু পাখীর গানও বদলাইয়া গিয়াছে—
 “শুক আর গাবে না কে। খুলিয়া পরাণ !
 সেও যে গো ধরিয়াছে বিষাদের তান ।”^২

কিন্তু—

“তবুও যাহাতে হোক নিবাতে হইবে শোক,
 তবুও মুছিতে হবে নয়নের জল !
 তবুও ত আপনারে ভুলিতে হইবে হা রে !
 তবুও নিভাতে হবে হৃদয়-অনল !”^৩

হরিণের কথা মনে পড়িল—

“মালা গাঁথি ফুলে ফুলে, জড়াইব এলো চুলে,
 জড়ায়ে ধরিব গিয়ে হরিণের গল !
 বড় বড় দুটি আখি, মোর মুখ পানে রাখি
 এক দৃষ্টে চেয়ে রবে হরিণ বিহুল !”^৪

কমলা হরিণের সকানে কাননে প্রবেশ করিল, কিন্তু হায় তাহারা কমলাকে
 ভুলিয়া গিয়াছে—

“হরিণ নিঃশক মনে শুয়ে ছিল ছায়া-বনে
 পদশব্দ পেয়ে তারা চমকিয়া উঠে।
 বিস্তাৰি নয়নদয় মুখপানে চাহি রয়
 সহসা সত্ত্ব প্রাপ্তে বনাস্ত্রে ছুটে।

১। বনফূল, ৮ম সর্গ, ৮০-৮১ পৃঃ। জ্ঞানাকুর, ১১৮০ কার্তিক, ৫৬৮ পৃঃ।

২। বনফূল, ৮ম সর্গ, ৮২ পৃঃ। জ্ঞানাকুর, ১১৮০ কার্তিক ৫৬৮ পৃঃ।

৩। বনফূল, ৮ম সর্গ, ৮৩ পৃঃ। জ্ঞানাকুর, ১১৮০ কার্তিক, ৫৬৮ পৃঃ।

৪। বনফূল- ৮ম সর্গ, ৮২ পৃঃ জ্ঞানাকুর, ১১৮০ কার্তিক, ৫৬৮।

ଛୁଟିଛେ ହରିଣଚୟ. କମଳୀ ଅବାକୁ ହୟ,
ନେତ୍ର ହତେ ଧୀରେ ଧୀରେ ଆଞ୍ଜଳ.—
ଓହି ଯାଏ— ଓହି ଯାଏ— ହରିଣ ହରିଣୀ ହାୟ—
ଯାଏ ଯାଏ ଛୁଟେ ଛୁଟେ ମିଲି ମଲେ ଦଲ ।”^୧

କମଳୀ ତାହାଦେର ଫିରାଇବାର ଜୟ କତ ଡାକିଲ—
ଯାସନେ— ଯାସନେ ତୋରୀ, ଆୟ ଫିରେ ଆୟ,
କମଳୀ—କମଳୀ ମେହି ଡାକିତେଛେ ତୋରେ !
ମେହି ଯେ କମଳୀ ମେହି ଥାକିତ କୁଟୀରେ,
ମେହି ଯେ କମଳୀ ମେହି ବେଡାଇତ ବନେ !
ମେହି ଯେ କମଳୀ ପାତା ଛିଡି ଧୀରେ ଧୀରେ
ହରଷେ ତୁଲିଯା ଦିତ ତୋଦେର ଆନନ୍ଦେ !
କୋଥା ଯାସ—କୋଥା ଯାସ—ଆୟ ଫିରେ ଆୟ !
ଡାକିଛେ ତୋଦେର ଆଜି ମେହି ମେ କମଳୀ !
କାରେ ଭୟ କରି ତୋରୀ ଯାସ ରେ କୋଥାୟ ?
ଆୟ ହେଥା ଦୀର୍ଘଶୂଙ୍ଖ ! ଆୟ ଲୋ ଚପଳୀ !”^୨

କିନ୍ତୁ ତାହାରୀ କମଳାକେ ଭୁଲିଯା ଗିଯାଛେ—
“ଏଲିନେ—ଏଲିନେ—ତୋରୀ ଏଥନୋ ଏଲିନେ—
କମଳୀ ଡାକିଛେ ଯେ ରେ ତୁମେ ଏଲିନେ !
ଭୁଲିଯା ଗେଛିସ୍ ତୋରୀ ଆଜି କମଳାରେ ?
ଭୁଲିଯା ଗେଛିସ୍ ତୋରୀ ଆଜି ବାଲିକାରେ ?”^୩

ଲୋକାଲଯେର ଚିହ୍ନ ମେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଘୁଚାଇୟୀ ଦିଯା ଆବାର ଡାକିଲ—
“ଖୁଲିଯା ଫେଲିଲୁ ଏହି କବରୀ ବକ୍ଷନ,
ଏଥନ୍ତେ ଫିରିଲି ନା ହରିଣେର ଦଲ ।
ଏହି ଦେଖ—ଏହି ଦେଖ—ଫେଲିଯା ବମନ
ପରିମୁ ମେ ପୁରୀତନ ଗାଛେର ବାକଲ ।”^୪

କିନ୍ତୁ କିଛୁତେହି କିଛୁ ହିଲ ନା, ବିଜନ କାନନେ କମଳାର ଆର ପ୍ରବେଶାଧିକାର
ନାହିଁ । ଶକୁନ୍ତଳୀ ସମାଲୋଚନାୟ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ବଲିଯାଛେନ—

୧ । ସନ୍ତୁଲ, ୮ମ ସର୍ଗ, ୮୫-୮୬ ପୃଃ । ଜୀନାକୁମାର, ୧୨୮୩ କାର୍ତ୍ତିକ, ୫୬୮-୫୬୯ ପୃଃ ।

୨ । ୮ମ ସର୍ଗ, ୮୫-୮୬ ପୃଃ । ଜୀନାକୁମାର ୧୨୮୩ କାର୍ତ୍ତିକ, ୫୬୯ ପୃଃ ।

“ତାହାର ପୂର୍ବପରିଚିତ ବନଭୂମିର ସହିତ ତାହାର ପୂର୍ବେ ମିଳନ ଆର ସମ୍ଭବପର ନହେ । କଥାଅମ୍ବ ହଇତେ ଯାଆକାଲେ ତପୋବନେର ସହିତ ଶକୁନ୍ତଳାର କେବଳ ବାହ୍-ବିଜ୍ଞେଦମାତ୍ର ଘଟିଯାଛିଲ, ଦୁଃଖ ଭବନ ହଇତେ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାତ ହଇଯା ମେ ବିଜ୍ଞେଦ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହଇଲ—ମେ ଶକୁନ୍ତଳୀ ଆର ରହିଲ ନା, ଏଥନ ବିଶେର ସହିତ ତାହାର ସମ୍ବନ୍ଧ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହଇଯା ଗେଛେ, ଏଥନ ତାହାକେ ତାହାର ପୁରୀତନ ସମ୍ବନ୍ଧେର ମଧ୍ୟେ ସ୍ଥାପନ କରିଲେ ଅଦ୍ୟମନ୍ଦ୍ରନ୍ତ ଉତ୍କଟ ନିଷ୍ଠରଭାବେ ପ୍ରକାଶିତ ହଇତ ।”^୧

କମଳାର ପକ୍ଷେଓ ତାହାଇ ଘଟିଲ, ମେ କାନନେ ଫିରିଯା ଆମିଲ ବଟେ କିନ୍ତୁ ଆଶ୍ୟ ପାଇଲ ନା । କମଳୀ ତାହାର ଶିଶୁକାଳେ ଯେ ସ୍ଵର୍ଗେ ଛିଲ, ତାହା ଶୁଦ୍ଧ ତାହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ, କିନ୍ତୁ ତାହା କ୍ଷୁଦ୍ର । ଜ୍ଞାନବୁକ୍ଷେର ଫଳ ଭକ୍ଷଣେର ପର ମେଥାନେ ଆର ଫିରିଯା ଯାଇବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । ଲୋକାଲୟେର ଜଣ୍ଡ କମଳା ବନଭୂମି ପରିତ୍ୟାଗ କରିଯାଛିଲ, ସଂସାରେର ଜଟିଲତା ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଉତ୍ସବତା ହିଂସାର ଦାବଦାହେ ବିକ୍ଷକ ଗୋପନ ବନ୍ଧୁତା । କମଳାକେ ଆସେ ବିଶ୍ୱାସେ ବେଦନାୟ ବିହ୍ଵଳ କରିଯା ଦିଲ, ମେ ବ୍ୟାଧିତ ହୃଦୟେ ତାହାର ଶୈଶବ-ସ୍ଵର୍ଗେ ଫିରିଯା ଆମିଲ, କିନ୍ତୁ ସଂସାରେ କଟିନ ଶ୍ରୀର୍ଷେ ତରଳତା ପଞ୍ଚପକ୍ଷୀର ସହିତ କମଳାର ମେହି ମେହେର ସମ୍ବନ୍ଧ ମେହି ମାଧୁର୍ଯ୍ୟେର ଯୋଗ କୋଥାୟ ବିଲୁପ୍ତ ହଇଯା ଗିଯାଛେ, ବିଜନ କାନନ ଆଜ ଆର ତାହାକେ ଆଶ୍ୟ ଦିତେ ପାରିଲ ନା । ବନଭୂମିର ଏହି କଟିନ ନିଦାରଣ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ ବେଦନା-କାତର କମଳାର ପକ୍ଷେ କି ମର୍ମାଣ୍ତିକ ସକର୍ଣ୍ଣ ! ବନଫୁଲେର ଟ୍ରାଜେଡି ଏଇଥାମେହି ଚରମ ସୀମାୟ ପୌଛିଯାଛେ—ନୀରଦେର ମୃତ୍ୟୁ ଏକଟି ଦୁଃଖବହ ଘଟନାମାତ୍ର, ମୃତ୍ୟୁ ଶୋକ ସକଳକେହି ମହ କରିତେ ହୟ, କିନ୍ତୁ କମଳାର ଜ୍ଞାଯ ଏଇକୁପ ଦୁଃଖ ଦୁଃଖ ବେଦନା ତ ସକଳକେ ବହନ କରିତେ ହୟନ ନା ।

ଯୁବୋପୀଯ କାବ୍ୟାବୀତି ଅହୁମାରେ ବନଫୁଲେର କର୍ଣ୍ଣ ଗୀତି ଦୁଇ ଶ୍ଲେ ଧାରିତେ ପାରିତ । ସମ୍ମ ମର୍ଗେ ଯଦି ଗଲ୍ଲ ଶେଷ କରା ହଇତ ତବେ ଜଳନ୍ତ ଚିତାର ପାଶେ ମୁର୍ଛିତ କମଳାର ଚିତ୍ର ପାଠକେର ମନକେ ଅମ୍ବାପ୍ତ ବେଦନାୟ ଚିରଦିନ ବାଧିତ କରିଯା ବାଧିତ । ବାହିରେ ଦିକେ ମେହିଥାମେହି ଟ୍ରାଜେଡି ଅତ୍ୟାଗ୍ର ହଇଯା ଉଠିଯାଛିଲ । କିନ୍ତୁ ଆମରା ଦେଖିଯାଛି ନୀରଦେର ମୃତ୍ୟୁ କମଳାର ପକ୍ଷେ ଚରମ ଦୁଃଖ ନହେ, ତାହା ଅପେକ୍ଷା କଟିନ ଆଘାତ କମଳାକେ ମହ କରିତେ ହେଇଯାଛେ, ଭିତରେର ଦିକ ଦିଯା କର୍ଣ୍ଣ-ଗୀତି ଏଥାନେଓ ମର୍ମାପ୍ତ ହଇତେ ପାରିତ । ଇହାର ପରେ କମଳା ଯେ ମରିଲ, ଟ୍ରାଜେଡିର ପକ୍ଷେ ତାହା ଅତ୍ୟାବଶ୍ୱକ ନହେ ।

କିନ୍ତୁ ଭାରତବର୍ଷେ କବି ମେଥାନେଓ କାବ୍ୟ ଶେଷ କରିଲେନ ନା । ମୃତ୍ୟୁର ମଧ୍ୟେ

୧ । “ଶକୁନ୍ତଳୀ” । ଆଚାନ ମାହିତ୍ୟ, ୪୨-୪୩ ପୃଃ । ବନ୍ଦରମ୍ଭ, ୧୩୦୯ ଆମିଲ, ୨୪୯ ପୃଃ ।

କମଳୀ ସେ ପରମ ଶାନ୍ତି ଲାଭ କରିଲ କବି ତାହା ଦେଖାଇଲେନ । କାବ୍ୟେର ଶେଷଭାଗେ
ହୃଦୟାବେଗେର ଉଚ୍ଛ୍ଵାସ ସଂଯତ ହଇୟା ଆମିଆଇଛେ, ବର୍ଣନାର ଅତ୍ୟାଞ୍ଜଳତା ଶେଷ ହଇୟା
ଗିଯାଇଛେ—କମଳାର ସ୍ଵତ୍ୟାନ୍ତ ପ୍ରଶାନ୍ତ ଗାଁଜୀର୍ଯ୍ୟ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ।

କମଳା ହିମାଲୟର ଶିଥର ଆରୋହଣ କରିତେଛେ—

“ଏତ ବଲି ଧୀରେ ଧୀରେ ଉଠିଲ ଶିଥର !

ଦେଖେ ବାଲା ନେତ୍ର ତୁଲେ—

ଚାରିଦିକ ଗେଛେ ଖୁଲେ

ଉପତ୍ୟକା ବନଭୂମି ବିପିନ ଭୂଧର !

ତଟିନୀର ଶୂନ୍ୟ ରେଖା—

ନେତ୍ରପଥେ ଦିଲ ଦେଖା—

ବୃକ୍ଷଛାୟା ହୁଲାଇରା ବ'ହେ ବ'ହେ ଯାଏ !

ଛୋଟ ଛୋଟ ଗାଛପାଲୀ

ସକ୍ରିଂ ନିବ୍ରବମାଲା

ସବି ଯେନ ଦେଖା ଯାଏ ରେଖା-ରେଖା ପ୍ରାୟ ।

ଗେଛେ ଖୁଲେ ଦିଘିଦିକ—

ନାହି ପାଓଯା ଯାଏ ଟିକ--

କୋଥା କୁଞ୍ଜ—କୋଥା ବନ—କୋଥାଯ କୁଟିର !

ଶ୍ରାମଳ ମେଘେର ମତ—

ହେଥା ହୋତା କତ ଶତ

ଦେଖାଯ ଝୋପେରପ୍ରାୟ କାନନ ଗଭୀର !

* * *

ଶୂନ୍ୟ ଶୂନ୍ୟ ରେଖା ରେଖା

ହେଥା ହୋତା ଯାଏ ଦେଖା,

କେ କୋଥା ପଡ଼ିଯା ଆଛେ କେ ଦେଖେ କୋଥାଯ

ବନ ଗିରି ଲତା ପାତା ଆଧାବେ ମିଶାଯ !

* * *

ଅନନ୍ତ ତୁଷାର ମାଝେ ଦାଢ଼ାଯେ ଶୁନ୍ଦରୀ !

ମୋହ ସ୍ଵପ୍ନ ଗେଛେ ଛୁଟେ—

ହେରିଲ ଚମକି ଉଠେ—

ଚୌଦିକେ ତୁଷାରବାଣି ଶିଥର ଆବରି !

ଉଚ୍ଚ ହୋତେ ଉଚ୍ଚ ଗିରି—
ଜଳଦେ ମସ୍ତକ ଘିରି
ଦେବତାର ସିଂହାସନ କରିଛେ ଲୋକନ !

* * *

ଅନୁଷ୍ଠ ଆକାଶ ମାଝେ ଏକେଲା କମଳା !

ଅନୁଷ୍ଠ ତୁଷାର ମାଝେ ଏକେଲା କମଳା !

ଆକାଶେ ଶିଖର ଉଠେ—

ଚରଣେ ପୃଥିବୀ ଲୁଟେ

ଏକେଲା ଶିଖର ପବେ ବାଲିକା କମଳା !”^୧

ଏହିଙ୍କପେ ମୃତ୍ୟୁର ମଧ୍ୟେ ପ୍ରକୃତିର ସହିତ ଯିଲନ ଚରମ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତା ଲାଭ କରିଲ ।

କାଲିଦାସ ଓ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ତେବେଁ ଚୋଦ ବଚର ବୟମେ ବାଲକ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଯେ ଏହି ଆଖ୍ୟାୟିକାଟି ନିର୍ବାଚନ କରିଯାଇଲେନ ଇହା ଆମରା ଏକଟି ଆକଶ୍ଚିକ ବ୍ୟାପାର ବଲିଯା ମନେ କରିନା । ବିଶ୍ୱପ୍ରକୃତିର ସଙ୍ଗେ ମାନୁଷେର ସୁଗଭୀର ସମ୍ବନ୍ଧ ରବୀନ୍ଦ୍ରମାହିତ୍ୟେର ନାନାଶାନେ ଫୁଟିଯା ଉଠିଯାଇଛେ । ତଥୋବନକେ ଆଞ୍ଚଳ୍ୟ କରିଯା ମାନୁଷ ଓ ପ୍ରକୃତିର ସମ୍ବଲନ ଯେ ଏହି ଭାରତବର୍ଷେଇ ଏକଦିନ ଚରମ ସାର୍ଥକତା ଲାଭ କରିଯାଇଲ ଏ କଥା କବିର ମନକେ ଚିରଦିନ ନାଡ଼ା ଦିଯାଇଛେ । ବାଲ୍ୟକାଳେଓ କାବୋର ବିସ୍ତର ନିର୍ବାଚନ କରିବାର ସମୟେ ତିନି ପ୍ରକୃତିକେ ଉପେକ୍ଷା କରିତେ ପାରେନ ନାହିଁ । ବାଲକମୁଲଭ କଲ୍ପନାୟ ତିନି ବିଜନ କାନନେର ମଧ୍ୟେ ପ୍ରକୃତିର ସଙ୍ଗେ ମାନୁଷେର ଯିଲନ ସ୍ଟାଇତେ ଚେଷ୍ଟା କରିଲେନ, ପ୍ରଥମ ସର୍ଗେ ତକ୍ରତା ପଞ୍ଚପଞ୍ଚିର ସଙ୍ଗେ କମଳାର ସନିଷ୍ଠ ସମ୍ବନ୍ଧ ସୁନ୍ଦରଙ୍ଗପେ ଫୁଟିଯା ଉଠିଲ— କିନ୍ତୁ ଏହି ଏକାନ୍ତ ସଭାବଗତ ସମ୍ବନ୍ଧେର ମଧ୍ୟେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତାର ଅଭାବ ଛିଲ— ଇହା ଲୋକାଲୟେର ସଂପର୍କମାତ୍ର ସହ କରିତେ ପାରିଲ ନୀ, ଅଟ୍ୟ ସର୍ଗେ କମଳାର ସହିତ ବିଜନ କାନନେର ସମ୍ବନ୍ଧ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଚିହ୍ନ ହଇଯା ଗେଲ ।

“ବନଫୁଲେର” ମଧ୍ୟେ ବିଜନ କାନନ ଓ ତଥୋବନେର ପାର୍ଥକ୍ୟ ସୁନ୍ପଟ ଫୁଟିଯା ଉଠିଯାଇଛେ । “ତଥୋବନ ସମାଜେର ଏକେବାରେ ବହିର୍ବତ୍ତୀ ନହେ, ତଥୋବନେଓ ଗୃହଧର୍ମ ପାଲିତ ହଇତ ।” ମେଥାନେ କେବଳ ବ୍ୟକ୍ତିଗତଭାବେ ନହେ, ସମାଜଗତଭାବେ ମାନୁଷେର

୧ । ସନ୍ତୁଲ, ୮ୟ ସର୍ଗ, ୮୭-୮୮, ୧୧ ୧୨ ପୃଃ । ଜ୍ଞାନାକୁଳ, ୧୨୮୩ କାର୍ତ୍ତିକ, ୫୬୯ ୫୧ ପୃଃ ।

সঙ୍ଗେ ପ୍ରକୃତିର ମିଳନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହିଁଯା ଉଠିଲେ ପାରିତ । କଥାଅଧ୍ୟେର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତା ଶକୁନ୍ତଲାର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିକେ ଏମନ ଏକଟି ଅକ୍ଷୟ କବଚ ନିର୍ମାଣ କରିଯା ଦିଗ୍ବିଜ୍ଞ ଯାହା ସଂମାରେର ସମ୍ମତ ଦୁଃଖ-ଆଘାତେଓ ବିନଟ ହୟ ନାହିଁ ଏବଂ ଯାହା ମକଳ ବିପଦ-ବିକ୍ଷୋଭେର ମଧ୍ୟେଓ ଶକୁନ୍ତଲାକେ ରକ୍ଷା କରିଯାଇଛେ । କେବଳ ତାହାଇ ନହେ ଅନ୍ତରେ ଆବେକଟି ଆଶ୍ରମ, ମରୀଚିର ତପୋବନ “ଶକୁନ୍ତଲାର ଅପମାନିତ ବିଜ୍ଞାନ-ଦୁଃଖକେ ଅତି ବୃଦ୍ଧ ଶାସ୍ତି ଓ ପରିବର୍ତ୍ତନା ଦାନ” କରିଯାଇଛି । ବିଜ୍ଞନକାନନ ମାନବ-ସମାଜେର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବହିର୍ଭାବୀ, ମେଇଜନ୍ ମେଥାନେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତାର ଅଭାବ ଘଟିଯାଇଛେ, ବିଜ୍ଞନକାନନ କମଳାର ଚରିତ୍ରେ ଏମନ କୋନ ଶକ୍ତିମଙ୍କାର କରିଯା ଦେଇ ନାହିଁ ଯାହା ସଂମାରେର ଆଘାତ ହିତେ ତାହାକେ ରକ୍ଷା କରିଲେ ପାରେ । ଅଷ୍ଟମ ସର୍ଗେ କମଳା ଯେ ବନଭୂମିତେ କୋନ ଆଶ୍ରମାଭାବ କରିଲେ ପାରିଲ ନାହାରାଓ ଏଇ ଏକଇ କାରଣ—ବନଭୂମି ତପୋବନ ନହେ ।

ବନଭୂମି ଓ ତପୋବନେର ପାର୍ଶ୍ଵକ ବାଲକ କବି ଇଚ୍ଛା କରିଯା ଦେଖାଇଯାଇଛେ ଏକଥାବେଳେ ଏକଥାବେଳେ ବଲିତେଛି ନା, କିନ୍ତୁ ନିଜେର ଅଞ୍ଚାତସାରେଓ ବାଲକ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଭାବରେରେ ଚିରକୁଣ ଆଦର୍ଶକେ ବରଣ କରିଯା ଲାଇଁଯାଇଲେନ ବଲିଯା ଯନେ ହୟ । କମଳାର ପରାଜ୍ୟେର ଭିତର ଦିଯା ବିଜ୍ଞନକାନନେର ବ୍ୟର୍ତ୍ତା ଏବଂ ମେଇ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତପୋବନେର ସାର୍ଥକତା ଓ ଶକୁନ୍ତଲାର ଜୟ ଧରନିତ ହିଁଯାଇଛେ । କାଲିଦାସେର ସହିତ ବୈଜ୍ଞାନିକର ନିଗୃତ ସହାଯ୍ୟଭୂତିର ଇହାଓ ଏକଟି ନିର୍ଦ୍ଦର୍ଶନ ।

ଅନ୍ତାନ୍ତ କବିର ପ୍ରଭାବ

ବନଫୁଲେର ଭାଷା ଓ ଛଳ-କର୍ପେର ଆଲୋଚନା କରା ହୟ ନାହିଁ । ସଂକ୍ଷେପେ ବଳା ଯାଇତେ ପାରେ ଯେ କବି ବିହାରୀଲାଲ ଓ ବୈଜ୍ଞାନିକର ବଡ଼ଦାଦା ଦ୍ଵିଜେନ୍ଦ୍ରନାଥେର ପ୍ରଭାବ ଏହି ସମୟେର ଅନେକ ଲେଖାର ମଧ୍ୟେଇ ଦେଖା ଯାଏ । “କବି-କାହିନୀ”, “ଭଗ୍ନ-ତରୀ” ପ୍ରଭୃତି ଗାଥା ଓ ଅନ୍ତାନ୍ତ ଗୀତି-କବିତାଯ ପରିଚୟ ଦିଯା ତାହାର ପରେ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧେ କିଛି ବଲିବାର ଇଚ୍ଛା ଆଛେ । ମେଇ ସମୟକାର ବାଂଲୀ କବିତାଯ ବୈଜ୍ଞାନିକ କି ନୂତନ ସ୍ଵର ଘୋଗ କରିଲେନ ତାହାଓ ପରେ ଆଲୋଚନା କରିବାର ଇଚ୍ଛା ରହିଲ ।

কবিকাহিনী

এই খণ্ডকাব্যখানি প্রথমে ভারতীতে প্রকাশিত হয়। ভারতী ১ম বর্ষ
১২৮৪ সন (১৮৭৭ খৃষ্টাব্দ) পৌষ ২৬৪-২৬৮ পৃষ্ঠা, ১ম সর্গ—২৩৮ লাইন, মাঘ
৩১৮—৩২৫ পৃষ্ঠা, ২য় সর্গ—৪২৫ লাইন, ফাল্গুন ৩৬০—৩৬০ পৃষ্ঠা, ৩য় সর্গ—
১৪৫ লাইন, চৈত্র ৩২৩—৩২৯ পৃষ্ঠা, ৪র্থ সর্গ—৩৬৭ লাইন, মোট ১১৮৫ লাইন।
রবীন্দ্রনাথের বয়স এই সময়ে ষোল বৎসর।

“বনফুল” ইহার দুই বৎসর পূর্বে ১২৮২-১২৮৩ সনের (১৮৭৫-১৮৭৬
খৃষ্টাব্দ) জ্ঞানাঙ্কে বাহির হইয়া গিয়াছিল, কিন্তু ১২৮৬ সনে (১৮৭৮ খৃষ্টাব্দে)
পুস্তকাকারে কবিকাহিনীই প্রথম প্রকাশিত হয়। ‘জীবনশৃঙ্খলা’তে আছে—

“এই কবিকাহিনী কাবাই আমার রচনাবলীর মধ্যে প্রথম গ্রন্থ-আকারে
বাহির হয়। আমি যখন মেজদাদার নিকট আমেদাবাদে ছিলাম তখন আমার
কোনো উৎসাহী বক্তু এই ‘বইখানা’ ছাপাইয়া আমার নিকট পাঠাইয়া দিয়া
আমাকে বিস্তি করিয়া দেন। তিনি যে কাজটা ভালো করিয়াছিলেন তাহা
মনে করি না কিন্তু তখন আমার মনে যে ভাবোদয় হইয়াছিল, শাস্তি দিবাক
প্রবল ইচ্ছা তাহাকে কোনো মতেই বলা যায় না।”

গ্রন্থ-পরিচয়

গ্রন্থখানির আকার ৬ষ্ঠ “+৪ষ্ঠ” (১৭ মিমি \times ১০.৫ মিমি) ডবল ফ্লস্ক্যাপ,
১৬ পেজি ৩ ফর্মা ৬ পৃষ্ঠায় মোট, মুখপত্র + ৫ পৃষ্ঠা ; অল পাইক। অক্ষরে প্রতি
পৃষ্ঠায় ২৪ লাইন ছাপা। উৎসর্গ-পত্র নাই। কবিকাহিনীর এক লাইনও
পরে পুনর্মুদ্রিত হয় নাই ; বইখানিও এখন দুর্লাপ্য। নাম-পত্র (title page)
এইরূপ—

କବିକାହିନୀ

ବୀଜ୍ଞନାଥ ଠାକୁର ପ୍ରେତ ।

୪

ଶ୍ରୀପ୍ରୋଧଚନ୍ଦ୍ର ଘୋସ କର୍ତ୍ତକ

ପ୍ରକାଶିତ ।

କଲିକାତା

ମେହୁରାବାଜାର—ବୋର୍ଡେର ୪୩ ସଂଖ୍ୟକ ଭବନେ
ସରସ୍ଵତୀ ଯନ୍ତ୍ରେ

ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରମୋହନ ମୁଖୋପାଧ୍ୟାୟ କର୍ତ୍ତକ

ମୁଦ୍ରିତ

ସଂବ୍ର ୧୯୩୫ ।

ଆଖ୍ୟାନ-ଭାଗ ।

ବୀଜ୍ଞନାଥ ନିଜେଇ କବିକାହିନୀର ଆଖ୍ୟାନ ଭାଗ ସମ୍ବନ୍ଧେ ଏଇକପ
ଲିଖିଥାଇଛେ :—

“ଯେ ବୟସେ ଲେଖକ ଜଗତେର ଆବ ସମ୍ଭବକେ ତେମନ କରିଯା ଦେଖେ ନାହି କେବଳ
ନିଜେର ଅପରିଚ୍ଛାତାର ଛାଯାମୂର୍ତ୍ତିଟାକେଇ ଖୁବ ବଡ଼ କରିଯା ଦେଖିତେଛେ ଇହା ମେଇ
ବୟସେର ଲେଖା । ମେଇଜ୍ଜ ଇହାର ନାୟକ କବି । ମେ କବି ଯେ ଲେଖକେର ସନ୍ତା
ତାହା ନହେ, ଲେଖକ ଆପନାକେ ଯାହା ବଲିଯା ମନେ କରିତେ ଓ ସୋବଣୀ କରିତେ
ଇଚ୍ଛା କରେ ଇହା ତାହାଇ । ଠିକ ଇଚ୍ଛା କରେ ବଲିଲେ ଯାହା ବୁଝାୟ ତାହା ଓ ନହେ—
ଯାହା ଇଚ୍ଛା କରୁ । ଉଚିତ ଅର୍ଥାତ୍ ସେକ୍ଷଣଟି ହଇଲେ ଅନ୍ୟ ଦଶଜନ ମାତ୍ରା ନାଡ଼ିଯା ବଲିବେ,
ହା କବି ବଟେ, ଇହା ମେଇ ଜିନିସଟି ।”

ପ୍ରଥମ ସଂଗ

ପ୍ରଥମ ସଂଗେ କାବ୍ୟେର ନାୟକ କବିର ଶୈଶବ କଥାଯ ବାଲ୍ୟକାଳେ
ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ମନେ ଆଦର୍ଶ ଶିଖିଜୀବନେର ଛବି କିଙ୍କରଣ ଫୁଟିଆଛିଲ ତାହାର ପରିଚୟ
ପାଇ । ଶିଖ କବି ଆପନ ମନେ ପ୍ରକୃତିର କୋଳେ ଖେଳା କରିଯା । ବେଡ଼ାଇତେଛେ,
ମନେର ଆନନ୍ଦେ ଗାନ ଗାହିତେଛେ—

ଜନନୀର କୋଳ ହତେ ପାଲାତ ଛୁଟିଆ ।
ପ୍ରକୃତିର କୋଳେ ଗିଯା କରିତ ସେ ଖେଳୀ ।
ଧରିତ ସେ ଅଜାପତି, ତୁଳିତ ସେ ଫୁଲ,
ବସିତ ସେ ତକୁତଳେ, ଶିଶିରେର ଧାରା ।
ଧୀରେ ଧୀରେ ଦେହେ ତାର ପଡ଼ିତ ଝରିଯା ।

ମନ୍ତ୍ରବିଦେଶୀ ବଲେନ, ଯେ, ମାତ୍ରମେର ଯେ-ସକଳ ଆକାଙ୍କ୍ଷା ବାନ୍ଧବ ଜଗତେ ପୂର୍ଣ୍ଣ
ହୟ ନା, କଲ୍ପନାର ଜଗତେ ମାତ୍ରମେ ତାହା ସନ୍ତୋଗ କରିଯା ଲମ୍ବ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ବାଲ୍ୟ-
ଜୀବନେର କଥା ଅବଧି କରିଲେ ମନେ ହୟ ଯେ ବାଲକ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ କବିକାହିନୀର ମଧ୍ୟେ
କଲ୍ପନାର ସାହାଯ୍ୟ ନିଜେର ଅନେକ ଅପରିତ୍ତ ଆକାଙ୍କ୍ଷା ଚରିତାର୍ଥ କରିଯା
ଲଇଯାଛେ । ‘ଜୀବନମୃତ’ତେ ଆହେ—

“ବାଡ଼ିର ବାହିରେ ଆମାଦେର ଯାଓୟା ବାରଣ ଛିଲ ; ଏମନ କି ବାଡ଼ିର ଭିତରେଶ
ଆମରା ସର୍ବତ୍ର ଯେମନ-ଖୁଣି ଯାଓୟା-ଆସା କରିତେ ପାରିତାମ ନା । ମେହିଜୟ
ବିଶ୍ଵପ୍ରକୃତିକେ ଆଡ଼ାଳ ଆବାଢାଳ ହିତେ ଦେଖିତାମ । ବାହିର ବଲିଯା ଏକଟି ଅନ୍ତର୍ଗତ
ପ୍ରମାରିତ ପଦାର୍ଥ ଛିଲ ଯାହା ଆମାର ଅତୀତ, ଅଧିଚ ଯାହାର-ରପ ଶବ୍ଦ ଗନ୍ଧ ସାର-
ଜାନାଲାର ନାମା ଫାକ-ଫୁକର ଦିଯା । ଏହିକ ଓଦିକ ହିତେ ଆମାକେ ଚକିତେ ଛୁଇଯା
ଯାଇତ । ମେ ସେନ ଗରାଦେର ବ୍ୟବଧାନ ଦିଯା ନାମା ଇସାରାଯ ଆମାର ସଙ୍ଗେ ଖେଳୀ
କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିତ । ମେ ଛିଲ ମୁକ୍ତ, ଆମି ଛିଲାମ ବନ୍ଦ,— ଯିଲନେର ଉପାନ୍ଧ
ଛିଲ ନା,—ମେହିଜୟ ପ୍ରଣୟର ଆକର୍ଷଣ ଛିଲ ପ୍ରବଳ ।”^୧

କବିକାହିନୀର ଶିଖ କବି କିନ୍ତୁ ସଖ୍ ମିଟାଇଯା ବାହିରେର ଜଗତେ ଖେଳୀ କରିଯା
ବେଡ଼ାଇତ ।—

ଅନୁଭବ ଉଷାର ଭୂଷା ଅକୁଣ-କିରଣେ
ବିମଳ ମରସୀ ଯବେ ହୋତ ତାରାମୟୀ,
ଧରିତେ କିରଣଗୁଲି ହିତ ଅଧୀର ।

୧ । ଭାରତୀ, ୧୨୪, ୨୬୦ ପୃଃ । କବିକାହିନୀ, ୧ ପୃଃ ।

୨ । ଜୀବନ-ମୃତ, ୧୦ ପୃଃ ।

ଯଥନି ଗୋ ନିଶ୍ଚିଥେର ଶିଶିରାଞ୍ଜଳେ
ଫେଲିତେନ ଉଷାଦେବୀ ସୁରତି ନିର୍ବାସ.
ଗାଛପାଳା ଲତିକାର ପାତା ନଡ଼ାଇୟା,
ଘୂମ ଭାଙ୍ଗାଇୟା ଦିଯା ଘୂମନ୍ତ ନଦୀର
ଯଥନି ଗାହିତ ବାୟୁ ବଞ୍ଚ-ଗାନ ତାର
ତଥନି ବାଲକ କବି ଛୁଟିତ ପ୍ରାନ୍ତରେ,
ଦେଖିତ ଧାନ୍ୟର ଶିଷ ଦୁଲିଛେ ପବନେ ।
ଦେଖିତ ଏକାକୀ ବସି ଗାଛର ତଳାୟ,
ସ୍ଵର୍ଣ୍ମଯ ଜଳଦେର ମୋପାନେ ମୋପାନେ
ଉଠିଛେନ ଉଷାଦେବୀ ହାସିୟା ହାସିୟା ।

ପ୍ରକୃତିର କୋଲେ ଶୁଦ୍ଧ ଖେଳା କରା ନହେ, ଶିଶୁ କବି ଗାଛପାଳା ପଣ୍ଡପକ୍ଷୀର ସମନ୍ତ
ଖୁଟିନାଟି ବିଷୟେରେ ଝୋଜ ରାଖିତ,— କୋଥାୟ ପାଥୀରା ଗାନ କରେ, କୋଥାୟ
ଫୁଲଶୁଳି ଢଳିୟା ଗଡ଼େ. କୋଥାୟ ବାତାସେ ଗାଛର ପାତା ନାଚିୟା ଉଠେ !

ବିଜନ କୁଳାୟ ବସି ଗାହିତ ବିହଙ୍ଗ
ହେଥା ହୋଥା ଉକି ମାରି ଦେଖିତ ବାଲକ
କୋଥାୟ ଗାହିଛେ ପାଥୀ । ଫୁଲଦଲଶୁଳି
କାମିନୀର ଗାଛ ହୋତେ ପଡ଼ିଲ ଝରିଯା
ଛଡ଼ାଯେ ଛଡ଼ାଯେ ତାହା କରିତ କି ଥେଲା ।^୧

ପ୍ରକୃତିର କୋଲେ ଥେଲା କରିବାର ଜଣ ଏହି ପ୍ରବଳ ଆଗ୍ରହ ଏଇ ଅପରିତୁଥ
ଆକାଙ୍କ୍ଷାଇ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଜୀବନେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥକେ ବିଜ୍ଞାରିତ ପ୍ରାନ୍ତରେ ମଧ୍ୟେ ଶାଲେର
ବୀଧି ଆମ୍ଲକୀ କାନନେର ଛାଯାୟ ବାଲକଦିଗେର ଜଣ ବିଶାଲଯ ହାପନ କରିତେ
ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଯାଇଛେ । କବିକାହିନୀର ଶିଶୁକବିଷ ରବୀନ୍ଦ୍ର-ମାହିତ୍ୟ ହଇତେ ଲୋପ
ପାଇ ନାହିଁ, “ଶାରଦୋଽସବେର” ବାଲକଦଲଶ ଦିଶାହାରୀ ହଇୟା ଗାହିଯାଇଛେ—

କି କରି ଆଜ, ଭେବେ ନୀ ପାଇ
ପଥ ହାରିଯେ କୋନ୍ ବନେ ଯାଇ—
କୋନ୍ ମାଠେ ସେ ଛୁଟେ ବେଡ଼ାଇ—
ସକଳ ଛେଲେ ଜୁଟି ।^୨

୧। ଭାରତୀ ୧୨୮୪ ୨୬୪-୨୬୫ ପୃଃ । କବି-କାହିନୀ, ୧-୨ ପୃଃ ।

୨। କବିକାହିନୀ, ୧-୨ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ୧୨୮୪, ୨୬୪ ପୃ ।

୩। ଶାରଦୋଽସବ ୨ ପୃଃ ।

ଶିକ୍ଷକବି ଯେମନ ଯାଏର କୋଲ ହଇତେ ଛୁଟିଆ ପାଲାଇୟାଛେ, ବାଲକଦଳର ତେମନି
ସର ଛାଡ଼ିଆ ବାହିରେ ଛୁଟିଆଛେ—

ଓରେ ଯାବ ନା ଆଜ୍ଞ ସରେ ରେ ଭାଇ

ଯାବ ନା ଆଜ୍ଞ ସରେ !

ଓରେ ଆକାଶ ଭେଣେ ବାହିରକେ ଆଜ୍ଞ

ନେବ ରେ ଲୁଟ୍ କରେ !^୧

ଯାହା ହଟୁକ ଶିକ୍ଷକବିର ଶୈଶବ କ୍ରମେ ଫୁରାଇୟା ଆସିଲ । କବି ଯୌବନେ
ଅବେଶ କରିଲେନ । ପ୍ରକୃତିର ସହିତ ଯୋଗ ଏଥନ ଆରା ସନିଷ୍ଠ ହଇଲ ।

ପ୍ରକୃତି ଆଛିଲ ତାର ସଞ୍ଚିନୀର ମତ ।

ନିଜେର ମନେର କଥା ଯତ କିଛୁ ଛିଲ,

କହିତ ପ୍ରକୃତି ଦେବୀ ତାର କାନେ କାନେ,

ଅଭାବେର ସମୀରଣ ଯଥା ଚୁପିଚୁପି

କହେ କୁନ୍ତମେର କାନେ ମରମ-ବାରତା ।^୨

କବି ପ୍ରକୃତିର ଦିକେ ଚାହିୟା ଚାହିୟା ତମ୍ଭୟ ହଇୟା ଯାଇତ ଆପନାର ମନେ କତ
ଭାବନାଇ ଭାବିତ ।

ଭାବିତ ନଦୀର ପାନେ ଚାହିୟା ଚାହିୟା

ନିଶାଇ କବିତା ଆର ଦିବାଇ ବିଜ୍ଞାନ ।

ଦିବାଲୋକେ ଚାଓ ଯଦି ବନ୍ଧୁମି-ପାନେ,

କୀଟା ଖୋଚା କର୍ଦମାକ୍ତ ବୀଭତ୍ସ ଜଙ୍ଗଳ

ତୋମାର ଚଥେର 'ପରେ ହବେ ପ୍ରକାଶିତ :

ଦିବାଲୋକେ ମନେ ହୟ ସମ୍ମନ ଜଗ୍ନନ୍

ନିଯମେର ସ୍ତ୍ରେ-ଚକ୍ରେ ଘୁରିଛେ ସର୍ବରି ।

କିନ୍ତୁ କବି ନିଶାଦେବୀ କି ମୋହନ-ମନ୍ତ୍ର

ପଡ଼ି ଦେଇ ସମ୍ମଦୟ ଜଗତେର ପରେ,

ସକଳି ଦେଖାଯ ଯେନ ରହଣେ ପୁରିତ ;

ସମ୍ମନ ଜଗ୍ନନ୍ ଯେନ ଶ୍ଵପ୍ନେର ମତନ ।^୩

୧। ଶାରଦୋଽସବ, ୪୨ ପୃଃ ।

୨। କବିକାହିନୀ, ୩ ପୃଃ । ଭାବତୀ, ୨୫୫ ପୃଃ ।

୩। କବିକାହିନୀ, ୪-୫ ପୃଃ । ଭାବତୀ, ୧୬୦ ପୃଃ ।

କଳନାଦେବୀ ତଥନ କବିର ପ୍ରତି ଅମ୍ବକୁଳ—

କଳନା ! ସକଳ ଠାଇ ପାଇତ ଶୁଣିତେ
ତୋମାର ବୀଣାର ଧ୍ୱନି, କଥନେ ଶୁଣିତ
ପ୍ରଶ୍ଫୁଟିତ ଗୋଲାପେର ହୃଦୟେ ବନ୍ଦିଆ,
ବୀଣା ଲୟେ ବାଜାଇଛ ଅଶ୍ଫୁଟ କି ଗାନ ।

* * *

ନୀରବ ନିଶ୍ଚିଥେ ସବେ ଏକାକୀ ରାଥାଳ
ସ୍ଵଦୂର କୁଟୀରତଳେ ବାଜାଇତ ବୀଣି,
ତୁମିଓ ତାହାର ମାଥେ ମିଳାଇତେ ଧ୍ୱନି,
ମେ ଧ୍ୱନି ପଶିତ ତାର ପ୍ରାଣେର ଭିତର ।¹

ବାତିର ଅନ୍ଧକାରେ ସଥନ ସମସ୍ତ ଜଗନ୍ତ ଘୁମାଇଯା ପଡ଼ିଯାଛେ କବି ତଥନ ଏକାକ
ପର୍ବତଶିଖରେ ଉଠିଯା ପ୍ରକୃତିର ସ୍ତବଗାନ ଗାହିତ ।

ମେ ଗନ୍ତୀର ଗାନ ତାର କେହ ଶୁଣିତ ନା
କେବଳ ଆକାଶ-ବାପୀ ଶୁକ୍ଳ ତାରକାରୀ
ଏକଦୃଷ୍ଟେ ମୁଖପାନେ ରହିତ ଚାହିୟା ।
କେବଳ ପର୍ବତଶୂଙ୍କ କବିଯା ଆଧାର
ସରଳ ପାଦପରାଞ୍ଜି ନିଷ୍ଠକ ଗନ୍ତୀର
ଧୀରେ ଧୀରେ ଶୁଣିତ ଗୋ ତାହାର ମେ ଗାନ ;
କେବଳ ସ୍ଵଦୂର-ବନେ ଦିଗନ୍ତ-ବାଲାର
ହୃଦୟେ ମେ ଗାନ ପଶି ପ୍ରତିଧବନିକୁଳପେ
ମୁହଁତର ହୋଯେ ପୁନ ଆସିତ ଫିରିଯା ।
କେବଳ ସ୍ଵଦୂର ଶୃଙ୍ଗେ ନିର୍ବରିଣୀ ବାଲା
ମେ ଗନ୍ତୀର-ଗୀତି ମାଥେ କର୍ତ୍ତ ମିଶାଇତ,
ନୀରବେ ତଟିନୀ ଯେତ ମୟୁଥେ ବହିଯା,
ନୀରବେ ନିଶ୍ଚିଥ-ବାଯୁ କୀପାତ ପଲବ ।²

ପନେରୋ ଷୋଲ ବ୍ୟସର ବଯସେ ଲେଖା ପ୍ରକୃତି-ସ୍ତବେର ମଧ୍ୟେ କଳନା-ଶକ୍ତିର
ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ପରିଚୟ ପାଞ୍ଚମୀ ଯାଏ ; ପ୍ରକୃତିକେ ସହୋଧନ କରିଯା କବି ଗାହିତେଛେ—

୧ । କବିକାହିନୀ, ୫-୬ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ୨୬୬ ପୃଃ ।

୨ । କବିକାହିନୀ, ୬-୭ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ୨୬୬ ପୃଃ ।

ଶତ ଶତ ଗ୍ରହତାରୀ ତୋମାର କଟାକ୍ଷେ
କାମି ଉଠେ ଧରଦରି, ତୋମାର ନିଷ୍ଠାମେ
ଝଟିକା ବହିଆ ଯାଏ ବିଖ-ଚରାଚରେ ।
କାଳେର ମହାନ୍ ପକ୍ଷ କରିଆ ବିଜ୍ଞାର,
ଅନୁଷ୍ଠାନ ଆକାଶେ ଧାକି ହେ ଆଦି ଜନନି,
ଶାବକେର ଯତ ଏହି ଅମଂଖ୍ୟ ଜଗ୍ଗ
ତୋମାର ପାଖର ଛାଯେ କରିଛ ପାଲନ୍ ।

ଇହାର ପର ନୀହାରିକା-ପୁଣ୍ୟ ହଇତେ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଜଗତେର ଶୃଷ୍ଟି ଓ ପରିଣମି
ବର୍ଣନା କରିଆ ପ୍ରକୃତିର ଅଲଭ୍ୟ ନିୟମେର କଥା ବଲିଆଛେ—ଏହି ନିୟମ-ବନ୍ଧନ ଯଦି
ଏକବାର କୋଣାଓ ଛିନ୍ନ ହୁଏ ତବେ କି ଭୟକର ପ୍ରଲୟକାଣ୍ଡି ଉପର୍ଦ୍ଵିତ ହେବେ !

ଏ ମୃଢ଼ ବନ୍ଧନ ଯଦି ଛିନ୍ନ ଏକବାର,
ସେ କି ଭୟାନକ କାଣ୍ଡ ବାଧେ ଏ ଜଗତେ
କଞ୍ଚଛିନ୍ନ କୋଟି କୋଟି ଶ୍ରୀଚନ୍ଦ୍ରତାରୀ
ଅନୁଷ୍ଠାନ ଆକାଶମୟ ବେଡ଼ାଯ ମାତିଆଁ,
ମଙ୍ଗଲେ ମଙ୍ଗଲେ ଠେକି ଲକ୍ଷ ଶୂର୍ଯ୍ୟ ଗ୍ରହ
ଚର୍ଣ୍ଣ ଚର୍ଣ୍ଣ ହୋଯେ ପଡ଼େ ହେଥାୟ ହେଥାୟ ;
ଏ ମହାନ୍ ଜଗତେର ତଥ୍ ଅବଶ୍ୟେ
ଚର୍ଣ୍ଣ ନକ୍ଷତ୍ରେର ସ୍ତୁପ, ଥଣ୍ଡ ଥଣ୍ଡ ଗ୍ରହ
ବିଶୃଙ୍ଖଳ ହେୟ ରହେ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଆକାଶେ ।^୧

ଆରା କିଛିଦିନ ପରେ “ଶୃଷ୍ଟି ହିତି ପ୍ରଲୟ” ନାମେ ଏକଟି କବିତାଯ କରିବା
ଏହି ଧରଣେର ବର୍ଣନା ପାଓଯା ଯାଏ ।

ପ୍ରକୃତିର କୁଦ୍ର-ମୂର୍ତ୍ତି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ମନକେ ଚିରଦିନଇ ଆକର୍ଷଣ କରିଆଛେ,
ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳେର ଲେଖାୟ ସର୍ବତ୍ରାଇ ତାହାର ପରିଚୟ ପାଓଯା ଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଏହି
ବାଲ୍ୟକାଳେର ଲେଖାଟିର ମଧ୍ୟେଓ ଆମରୀ ପ୍ରକୃତିର ପ୍ରଲୟକୁପେର ବନ୍ଦନା ଦେଖିତେ ପାଇ ।
ସଥିନ ଝଟିକା ଝଙ୍ଗୀ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ସଂଗ୍ରାମେ
ଅଟଲ ପର୍ବତ୍ତୁଡ଼ା କରେଛେ କମ୍ପିତ,

୧। କବିକାହିନୀ, ୮ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ୧୯୬ ପୃଃ ।

୨। କବିକାହିନୀ, ୧୮ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ୨୮୭ ପୃଃ ।

ସୁଗଂଠୀର ଅନ୍ତୁନିଧି ଉନ୍ନାଦେର ମତ
କରିଯାଛେ ଛୁଟାଛୁଟି ସାହାର ପ୍ରତାପେ.
ତଥନ ଏକାକୀ ଆମି ପର୍ବତ-ଶିଖରେ
ଦାଡ଼ାଇୟା ଦେଖିଯାଛି ମେ ସୋର ବିପ୍ରବ.
ଯାଧାର ଉପର ଦିଯା ମହୀୟ ଅଶନି
ସୁବିକଟ ଅଟ୍ଟହାମେ ଗିଯାଛେ ଛୁଟିଯା,
ପ୍ରକାଣ୍ଡ ଶିଳାର ଷାପ ପଦତଳ ହୋତେ
ପଡ଼ିଯାଛେ ସର୍ବରିଯା ଉପତ୍ୟକୀ ଦେଶେ,
ତୁଯାର-ସଜ୍ଜାତ-ରାଶି ପଡ଼ିଛେ ଥମିଯା
ଶୃଙ୍ଗ ହୋତେ ଶୃଙ୍ଗାସ୍ତରେ ଉଲଟି ପାଲଟି ।

ଏହି ବୟସ ହଟିତେ ଆରାନ୍ତ କରିଯା ସିନ୍ଧୁତରଙ୍ଗେ “ଦୋଲେ ରେ ଅଲୟ ଦୋଲେ” ଅଥବା
ବର୍ଷଶେଷେର “ଝିଶାନେର ପୁଞ୍ଜମେଘ ଧେୟେ ଚଲେ ଆମେ ବାଧାବକ୍ଷହାରୀ” ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଝଡ଼େର ବର୍ଣନାମ୍ବ
କବିର ହାତ କଥନେ କୌଣ୍ଠ ନାହିଁ ।

ପରିଣିତ ବୟସେ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଗାହିଯାଛେନ, “ମୋରେ କର ସଭା-କବି ଧ୍ୟାନ-ମୌନ
ତୋମାର ସଭାୟ ହେ ଶର୍ଵାମୀ”; ରାତ୍ରି ଓ ସନ୍ଧାର ସ୍ଵବନ ତିନି ପରେ ଅନେକ
ଲିଖିଯାଛେନ; କିନ୍ତୁ ଏହି ଅଲ୍ଲ ବୟସେର ଲେଖାତେଣ ନିଶ୍ଚିଧ-ରାତ୍ରିର ସଭାକବି
ହଇବାର ଯୋଗ୍ୟତାର ପରିଚୟ ଦିଯାଛେନ ।

ଅମାନିଶୀଥେର କାଲେ ନୀରବ ପ୍ରାନ୍ତରେ
ବସିଯାଛି ଦେଖିଯାଛି ଚୌଦିକେ ଚାହିଯା,
ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ନିଶୀଥେର ଅନ୍ତକାର ଗର୍ଭେ
ଏଥନେ ପୃଥିବୀ ଯେନ ହତେହେ ଶ୍ରଜିତ ।
ସ୍ଵର୍ଗେର ମହୀୟ ଆଖି ପୃଥିବୀର ପରେ
ନୀରବେ ବୟସେହେ ଚାହି ପଲକ ବିହିନ,
ସ୍ନେହମୟୀ ଜନନୀର ସ୍ନେହ-ଆଖି ଯଥୀ
ଶୁଣ୍ଟ ବାଲକେର ପରେ ବହେ ବିକଶିତ ।
ଶୁଣୁ ରାତ୍ରି ନୟ, ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେହେ ଆଛେ—

୧ । କବିକାହିନୀ, ୨ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ୨୬୭ ପୃଃ ।

୨ । କବିକାହିନୀ ୨୦୧୦ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ୨୬୭ ପୃଃ ।

କି ସୁଲବ ରୂପ ତୁମି ଦିଗ୍ବାହ ଉସାଯ
 ହାସି ହାସି ନିଜୋପିତା ବାଲିକାର ଯତ
 ଆଧୟମେ ମୁକୁଳିତ ହାସିଯାଥୀ ଆୟି ।
 କି ମଞ୍ଚ ଶିଖାଯେ ଦେଛ ଦକ୍ଷିଣ ବାଲାରେ—
 ଯେଦିକେ ଦକ୍ଷିଣବଧୁ ଫେଲେନ ନିଧାସ
 ସେଦିକେ ଫୁଟିଆ ଉଠେ କୁହମ-ଯଶ୍ଵରୀ,
 ସେଦିକେ ଗାତିଆ ଉଠେ ବିହଙ୍ଗେର ଦଳ,
 ସେଦିକେ ବମ୍ବଲଙ୍ଘୀ ଉଠେନ ହାସିଆ ।

ଦ୍ଵିତୀୟ ସର୍ଗ

ପ୍ରକୃତିର କୋଳେ ଏହି ଭାବେ କବିର ଜୀବନ କାଟିତେ ଲାଗିଲ, କିନ୍ତୁ କବିର
 ହଦୟ ଶୂନ୍ୟ ଧାକିଆ ଗେଲ — କିମେର ଯେନ ଅଭାବ ଧାକିଆ ଗିପ୍ରାହେ—

ଏଥନେ ବୁକେର ମାଝେ, ରସେହେ ଦାକଣ ଶୂନ୍ୟ,
 ମେ ଶୂନ୍ୟ କି ଏ ଜନମେ ପୁରିବେ ନା ଆବ ?
 ମନେର ମନ୍ଦିର ମାଝେ ପ୍ରତିଯା ନାହିକ ଯେନ,
 ଶୂନ୍ୟ ଏ ଆଧାର ଗୃହ ରସେହେ ପଡ଼ିଆ ।^୧

ଏହି ପନେରୋ ଧୋଲ ବନ୍ସର ବୟସେହି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ବୁଝିଯାଇଲେନ —

ମାନୁଷେର ମନ ଚାଯ ମାନୁଷେରି ମନ —
 ଗଭୀର ମେ ନିଶ୍ଚାଧିନୀ, ସୁଲବ ମେ ଉସାକାଳ
 ବିଷଖ ମେ ସାଯାହେର ହୀନ ମୁଖଚଛବି,
 ବିଭୂତ ମେ ଅସ୍ତ୍ରନିଧି, ସମୁଚ୍ଚ ମେ ଗିରିବର,
 ଆଧାର ମେ ପର୍ବତେର ଗହର ବିଶାଳ

* * * *

ପାରେ ନା ପୁରିତେ ତାରୀ, ବିଶାଳ ମାନୁଷ-ହଦି,
 ମାନୁଷେର ମନ ଚାଯ ମାନୁଷେରି ମନ ।^୨

୧ । କବିକାହିନୀ, ୧୦ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ୨୬୭-୨୬୮ ପୃଃ ।

୨ । କବିକାହିନୀ, ୧୨ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ମାୟ, ୧୨୮୪, ୩୧୮ ପୃଃ ।

୩ । କବିକାହିନୀ, ୧୩ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ୩୧୯ ପୃଃ ।

ପ୍ରକୃତିକେ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଭାଲବାସିଯାଇଛେ ବଟେ କିନ୍ତୁ ମଙ୍ଗେ ମଙ୍ଗେ ତିନି ମାହୁସକେ^୧ ଭାଲବାସିଯାଇଛେ, ତିନି ବଲିଯାଇଛେ—

ମରିତେ ଚାହି ନା ଆମି ଶ୍ଵର ଭୂବନେ,

ମାନେର ମାରେ ଆମି ବୀଚିବାରେ ଚାହି ।^୨

ମେଇଜଣ୍ଡ ବୈଜ୍ଞାନିକ ମାହୁସକେ ବାଦ ଦିଯା କାବ୍ୟ ରଚନା କରିତେ ପାରେନ ନାହିଁ ।

କବିକାହିନୀର ନାୟକ ଶୃଙ୍ଖ ହୃଦୟେ ବନେ ବନେ ଘୁରିଯା ବେଡ଼ାଇତ, ଏକଦିନ
ଅପରାହ୍ନେ ଆଷ୍ଟ ହୃଦୟେ ଏକ ବୃକ୍ଷତଳେ ଶୁଇଯା ପଡ଼ିଲ ।

ହେନକାଳେ ଧୀରି ଧୀରି, ଶିଯରେ କାହେ ଆମି

ଦୁଃଖାଇଲ ଏକଜନ ବନେର ବାଲିକା,

ଚାହିଯା ମୁଖେ ପାନେ କହିଲ କରୁଣ ଦ୍ୱରେ

କେ ତୁମି ଗୋ ପଥାଷ୍ଟ ବିଷନ୍ଵ ପଥିକ ?

ଅଧରେ ବିଷାଦ ଯେନ ପେତେହେ ଆସନ ତାର,

ନୟନ କହିଛେ ଯେନ ଶୋକେର କାହିନୀ ।

ତରୁଣ ହୃଦୟ କେନ ଅମନ ବିଷାଦମୟ ?

କି ହୁଥେ ଉଦ୍ବାସ ହୋଇୟେ କରିଛ ଭ୍ରମଣ ?^୩

ବାଲିକାର ନିକଟ କବି ଆପନାର ହୃଦୟେ କତ କଥା ବଲିଲ, କବିର ମନେ
ହଇଲ ଏତଦିନ ପରେ ତାହାର ହୃଦୟ ଯେନ ଏକଟୁ ଝୁଡାଇଲ । ବାଲିକା କବିକେ ତାହାଙ୍କ
ପର୍ମ-କୁଟୀରେ ଡାକିଯା ଲାଇଯା ଗେଲ ।

ହୋଥାଯ ବିଜନ ବନେ ଦେଖେଛ କୁଟୀର ଓଇ,

ଚଲ ଯାଇ ଓଇଥାନେ ଯାଇ ଦୁଜନୀୟ ।

ବନ ହୋତେ ଫଳମୂଳ ଆପନି ତୁଲିଯା ଦିବ,

ନିର୍ବର୍ଷ ହଇତେ ତୁଲି ଆନିବ ସଲିଲ,

ଯତନେ ପର୍ଣେର ଶ୍ୟାମ ଦିବ ଆମି ବିଛାଇଯା,

ଶୁଖନିଦ୍ରା-କୋଳେ ସେଥା ଲଭିବେ ବିରାମ,

ଆମାର ବୀଣାଟି ଲୟେ ଗାନ ଶୁନାଇବ କତ,

କତ କି କଥାଯ ଦିନ ଯାଇବେ କାଟିଯା ।^୪

୧ । କଡ଼ି ଓ କୋମଳ ।

୨ । କବିକାହିନୀ, ୧୫ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ୩୧ ପୃଃ ।

୩ । କବିକାହିନୀ, ୧୬ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ୩୨ ପୃଃ ।

“ବନକୁଳେ”ର ନାୟିକା କମଳାର ଶାଯ୍ ନଲିନୀର ସହିତ ବନେର ହରିଷ ବନେର ପାଥୀ ବନେର ଗାଛପାଳାର ଏକଟି ଶୁମଧୁର ହୃଦୟେର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ହଇଯାଇଲି । ବନକୁଳ-ପରିଚୟ-ପ୍ରମଜ୍ଜେ ପୂର୍ବେଇ ବଲିଆଇ, ପ୍ରକୃତିର ସହିତ ମାସ୍ତ୍ରେର ମିଳନେର ଆଦର୍ଶ ବସୀନ୍ଦ୍ରନାଥକେ ବାଲାକାଳ ହଇତେଇ ମୁଣ୍ଡ କରିଆଇଛେ ।

ହରିଷ-ଶାବକ ଏକ ଆଛେ ଓ ଗାଛେର ତଳେ
ମେ ଯେ ଆସି କତ ଖେଳୀ ଖେଲିବେ ପଥିକ ।
ମୂରେ ସବସୀର ଧାରେ ଆଛେ ଏକ ଚାରକୁଳ,
ତୋମାରେ ଲହିଯା ପାହୁ ଦେଖାବ ମେ ବନ,
କତ ପାଥୀ ଡାଲେ ଡାଲେ ସାରାଦିନ ଗାଇତେଛେ
କତ ଯେ ହରିଷ ମେଥୀ କରିତେଛେ ଖେଳୀ ।
ଆବାର ଦେଖାବ ମେହି ଅରଣ୍ୟେର ନିର୍ବାରିଗୀ,
ଆବାର ନଦୀର ଧାରେ ଲଘେ ଯାବ ଆୟି,
ପାଥୀ ଏକ ଆଛେ ମୋର ମେ ଯେ କତ ଗାୟ ଗାନ,
ନାମ ଧୋରେ ଡାକେ ମୋର ‘ନଲିନୀ’ ‘ନଲିନୀ’ ।
ସୀ ଆଛେ ଆମାର କିଛୁ, ସବ ଆମି ଦେଖାଇବ,
ସବ ଆମି ଶୁନାଇବ ଯତ ଜ୍ଞାନି ଗାନ ।

ନଲିନୀର ସହିତ କବି କୁଟୀରେ ଚଲିଯା ଗେଲ । କ୍ରମେ କ୍ରମେ କବିର ମନ ନଲିନୀର ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହଇଲ । ନିଜେର ଭାଲବାସାର କଥା ପ୍ରକାଶ କରିତେ ନା ପାରାଯି କବିର ମନ ବ୍ୟଥିତ ହଇଯା ଉଠିଲ ।

ସୁଥ ବା ଦୁର୍ଥେର କଥା ବୁକେର ଭିତରେ ଯାହା
ଦିନରାତ୍ରି କରିତେଛେ ଆଲୋଡ଼ିତ ପ୍ରାୟ,
ପ୍ରକାଶ ନା ହୋଲେ ତାହା, ଯରମେର ଶୁରୁତାରେ
ଜୀବନ ହଇଯା ପଡେ ଦ୍ୱାରକଣ ବାଧିତ ।
କବି ତାର ଯରମେର ପ୍ରଣୟ-ଉଚ୍ଛ୍ଵାସ-କଥା
କି କରି ଯେ ପ୍ରକାଶିବେ ପେତ ନା ଭାବିଯା,
ପୃଥିବୀତେ ହେନ ଭାଷା ନାହିକ ମନେର କଥା
ପାରେ ଯାହା ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବେ କରିତେ ପ୍ରକାଶ ।

୧ । କବିକାହିନୀ, ୧୯ ପୃଃ । ଭାବତୀ, ୩୨୦ ପୃଃ ।

୨ । କବିକାହିନୀ, ୧୯ ପୃଃ । ଭାବତୀ ୩୨୧ ପୃଃ ।

କିନ୍ତୁ ଏହିଭାବେ ସେଣିଦିନ ଚଲେ ନା, ଏକଦିନ କବି ବାଲିକାର କାହେ ଗିଯା
ଅଶ୍ଵାସ ବାଲକେର ମତ କତ କି ବସିଯା ଫେଲିଲ ; ଅସଂଗ୍ରହ କଥା ମନେର ଭାବକେ
ପ୍ରକାଶ ନା କରିଯା ମମକ୍ଷ ଗୋଲମାଲ କରିଯା ଦିଲ ।

କେବଳ ଅଞ୍ଚର ଜଳେ, କେବଳ ମୁଖେର ଭାବେ

ପଡ଼ିଲ ବାଲିକା ତାର ମନେର କି କଥା ।

ବାଲିକାଓ କବିର କାହେ ନିଜେର ଭାଲବାସାର କଥା ପ୍ରକାଶ କରିଲ ।

ତାହାର ପର ନଲିନୀ ଓ କବିର ଏକତ୍ର ଜୀବନଯାପନେର କଥା ।

ଅବଶ୍ୟେ ଦୁଃଖନେ ଯିଲି ଆଛିଲ ଏମନ ଶୁଖେ,

ଜଗତେ ତାରାଇ ଯେନ ଆଛିଲ ଦୁଃଖ ;

ଯେନ ତାରୀ ଶ୍ଵରୋମଳ ଫୁଲେର ଶ୍ଵରଭି ଶୁଦ୍ଧ,

ଯେନ ତାରୀ ଅନ୍ତରାର ଶୁଖେର ମଙ୍ଗୀତ ।

ଆଲୁଲିତ ଚୁଲଗୁଲି ସାଜାଇଯା ବନଫୁଲେ

ଛୁଟିଯା ଆସିତ ବାଲା କବିର କାହେତେ,

ଏକଥୀ ଶୁ-କଥା ଲାଗେ, କି ଯେ କି କହିତ ବାଲା

କବି ଛାଡ଼ା ଆର କେହ ବୁଝିତେ ନାହିତ ।^୧

ବାଲିକାର ମନ ପ୍ରଗମ୍ଭେ ମଘ ହଇଯା ଗିଯାଛିଲ, ତାହାର ମନେ ଆର କୋମୋ ଚିନ୍ତା
ଛିଲ ନା ।

ଶୁଦ୍ଧ ମେ ବାଲିକା ଭାଲବାସିତ କବିରେ ।

ଶୁଦ୍ଧ ମେ କବିର ଗାନ କତ ଯେ ଲାଗିତ ଭାଲ,

ଶୁନେ ଶୁନେ ଶୁନୀ ତାର ଫୁରାତ ନା ଆର ।

* * *

ଶୁଦ୍ଧ ମେ କବିରେ ବାଲା ଶୁନାତେ ବାସିତ ଭାଲ

କତ କି—କତ କି କଥା ଅର୍ଥ ନାହିଁ ଯାର,

କିନ୍ତୁ ମେ କଥାଯ କବି, କତ ଯେ ପାଇତ ଅର୍ଥ,

ଗଭୀର ମେ ଅର୍ଥ ନାହିଁ କତ କବିତାଯ ।^୨

ବନବାଲିକାର ଚରିତ୍ରେ କୁତ୍ରିତାର ଆଭାସ ମାତ୍ର ଛିଲ ନା, ତାହାର ଜୀବନ
ବନଦେବତାର ମତନାଇ ସରଳ ସହଜ ଶୁନ୍ଦର ।

୧। କବିକାହିନୀ, ୨୦ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ୩୨୧ ପୃଃ ।

୨। କବିକାହିନୀ, ୨୦ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ୩୨୪ ପୃଃ ।

আধাৰ অমাৰ বাতো, একাকী পৰ্বত-শিৰে !
 সেও গো কবিৰ সাথে বহিত দাঁড়ায়ে,
 উন্মত্ত ঝড় বৃষ্টি বিহৃৎ অশনি আৱ
 পৰ্বতেৰ বুকে ঘৰে বেড়াত মাতিয়া।
 তাহাৱো হৃদয় যেন নদীৰ তৰঙ্গ সাথে
 কৱিত গো মাতামাতি হেৱি সে বিপ্ৰব ।

* * *

বন-দেবতাৰ মত এখন সে এলোধেলো,
 কথনে দুৰস্ত অতি ঝটিকা যেমন,
 কথনে এমন শাস্তি, প্ৰভাতেৰ বায়ু যথা,
 নীৱবে শুনে গো যবে পাখীৰ সঙ্গীত ।^১

কিন্তু এত স্মৃথেও কবিৰ মন তৃপ্ত হইল না।

এখনে কহিছে কবি, “আৱো দাও ভালবাসা,
 আৱো ঢাল ভালবাসা হৃদয়ে আমাৰ ।”

পনেৱো বৎসৱ বয়সে রবীন্দ্রনাথ কবিচিৰিত্ব সম্বৰ্কে যাহা লিখিয়াছেন জগতেৰ
 অনেক কবি সম্বৰ্কে এ-সকল কথা থাটে ।

স্বাধীন বিহঙ্গ সম কবিদেৱ তৰে দেবী
 পৃথিবীৰ কাৰাগার যোগ্য নহে কভু ।
 অমন সম্মুজ্জ সম আছে যাহাদেৱ মন
 তাহাদেৱ তৰে দেবী নহে এ পৃথিবী ।
 তাদেৱ উদাৰ মন আকাশে উড়িতে যায়,
 পিঞ্জৰে ঠেকিয়া পক্ষ নিম্নে পড়ে পুনঃ,
 নিৱাশায় অবশেষে ভেঙ্গে চুৱে যায় মন,
 জগৎ পুৱায় তাৱা আকুল বিলাপে ।^২

কবি বা শিল্পীৰ মন কিছুতেই তৃপ্ত হয় না, কিছুতে তাৰ সন্তোষ নাই, সে
 এক অভিজ্ঞতাৰ পৰ আৱেক অভিজ্ঞতাৰ ভাণিয়া নৃতন নৃতন শিঙ-সামগ্ৰী সংগ্ৰহ
 কৰে। কথাটা নৃতন নহে, অনেকেই এই কথা বলিয়াছেন, কিন্তু এত

১। কবিকাহিনী, ২১ পৃঃ। ভাৱতী, ৩২১-৩২২ পৃঃ।

২। কবিকাহিনী, ২২ পৃঃ। ভাৱতী, ৩২২ পৃঃ।

ଅଜ୍ଞ ବୟସେଇ ବୌଦ୍ଧନାଥ ଏଇ ଜିନିଷଟି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଯାଇଲେନ ଇହାଇ ଆଶ୍ର୍ୟୋର ବିଷୟ ।

ଯାହା ହଟୁକ କବିର ଅତ୍ୱି ଘୁଚିଲ ନା ।

କାତର କନ୍ଦନେ ଆହା ଆଜିଓ କୌଦିଲ କବି,

“ଏଥନେ ପୁରିଲ ନା ପ୍ରାଣେର ଶୃଙ୍ଗତା” !

ବାଲିକାର କାଜେ ଗିଯା କାତରେ କହିଲ କବି

“ଆବୋ ଦାଓ ଭାଲବାସୀ ହଦୟ ଢାଲିଯା ।

ଆମି ଯତ ଭାଲବାସି, ତତ ଦାଓ ଭାଲବାସା ।

ନହିଲେ ଗୋ ପୁରିବେ ନା ପ୍ରାଣେର ଶୃଙ୍ଗତା ।^୧

ବାଲିକା ଏ କଥାର କି ଉତ୍ସର ଦିବେ ? ମେ ତ କିଛୁ ବାକି ରାଖେ ନାହିଁ—

ଯା ଛିଲ ଆମାର କବି ଦିଯାଇ ସକଳି,

ଏ ହଦୟ, ଏ ପରାଗ, ସକଳି ତୋମାର କବି

ସକଳି ତୋମାର ପ୍ରେମେ ଦେଛି ବିମର୍ଜନ ।

ତୋମାର ଇଚ୍ଛାର ସାଥେ ଇଚ୍ଛା ମିଶାଯେଛି ମୋର

ତୋମାର ମୂର୍ଖେର ସାଥେ ମିଶାଯେଛି ମୂର୍ଖ ।^୨

କବିର ମନ କିନ୍ତୁ ତୁମ୍ହାର ହୟ ନା—ଯା ପାଞ୍ଚମୀ ଯାଯି ନା କବିର ମନ ଚାଯ ତାଇ ।

“ଓହି ହଦୟର ସାଥେ ମିଶାତେ ଚାଇ ଏ ହୃଦି

ଦେହେର ଆଡ଼ାଲ ତବେ ରହିଲ ଗୋ କେନ ?

ମାରାଦିନ ସାଧ ଯାଯ ଶୁନାଇ ମନେର କଥା,

ଏତ କଥା ତବେ କେନ ପାଇ ନା ଖୁଜିଯା ?

ମାରାଦିନ ସାଧ ଯାଯ ଦେଖି ଓ ମୂର୍ଖେର ପାନେ,

ଦେଖେଓ ମିଟେ ନା କେନ ଆଖିର ପିପାସା ?

* * *

ଏତ ତାରେ ଭାଲବାସି, ତବୁ କେନ ମନେ ହୟ

ଭାଲବାସା ହଇଲ ନା ଆଶ ମିଟାଇଯା,

ଆଧାର ମୁଦ୍ରାତଳେ କି ଯେନ ବେଡାଇ ଖୁଜେ,

କି ଯେନ ପାଇତେଛି ନା ଚାହିତେଛି ଯାହା ।^୩

୧ । କବିକାହିନୀ, ୨୨ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ୩୨୫ ପୃଃ ।

୨ । କବିକାହିନୀ, ୨୨ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ୩୨୨ ପୃଃ ।

୩ । କବିକାହିନୀ, ୨୩ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ୩୨୨ ପୃଃ ।

মনের ভিতরে এই অতৃপ্তি, বাহিরের কোন জিনিষে ফিটিবে না। কবি
ঠিক করিল সে দেশ-ভ্রমণে বাহির হইবে, অন্য দেশে অন্য লোকালয়ে কোথাও
তৃপ্তি পায় কি না দেখিয়া আসিবে। কবি বালিকার নিকট বিদ্যায় লইয়া চলিয়া
গেল।

বালিকা নয়ন তুলি নীৱবে রহিল চাহি,
কি দেখিছে সেই জানে অনিমিষ চোখে ।
সন্ধ্যা হোয়ে এল কৰ্মে, তবুও রহিল চাহি,
তবুও ত পড়িল না নয়নে নিমেষ ।

* * *

কবি ত চলিয়া যায়—সন্ধ্যা হোয়ে এল কৰ্মে,
আধাৰে কাননভূমি হইল গভীৰ—
একটি নড়ে না পাতা, একটু বহে না বায়ু,
স্তৰ বন কি ঘেন কি ভাবিছে নীৱবে ।

* * *

তখন বনাঞ্চ হোতে স্বধীৰে শুনিল কবি,
উঠিছে নীৱব শুণ্গে বিষণ্ণ সঙ্গীত,
তাই শুনি বন ঘেন বয়েছে নীৱবে অতি,
জোনাকি নয়ন শুধু মেলিছে মুদ্দিছে ।^১

বালিকা গান করিতে লাগিল ।

কেন ভাল বাসিলে আমায় ?
কিছুই নাহিক শুণ, কিছুই জানি না আমি,
কি আছে ? কি দিয়ে তব তুষিব হৃদয় ?
যা আমাৰ ছিল সাধ্য, সকলি কৰেছি আমি,
কিছুই কৰিনি দোষ চৰণে তোমাৰ,
শুধু ভাল বাসিয়াছি, শুধু এ পৰাণ মন
উপহাৰ সৰিয়াছি তোমাৰ চৰণে ।
তাতেও তোমাৰ মন তুষিতে নাৰিষ্ঠ যদি,
তবে কি কৰিব বল, কি আছে আমাৰ ?^২

১। কবিকাহিনী, ২৭-২৮ পৃঃ। ভারতী, ৩২৪ পৃঃ।

২। কবিকাহিনী, ২৮ পৃঃ। ভারতী, ৩২৪ পৃঃ।

ତୃତୀୟ ସଂଗ୍ରହ

କବି କତ ଦୁର୍ଗମ ନଦୀ ଗିରି ଲଜ୍ଜନ କରିଯା ଚଲିଯା ଗେଲ, କତ ଦୂର ଦେଶଦେଶାନ୍ତରେ
ଅମଣ କରିଲ, ନୂତନ ଲୋକାଳୟ ଦେଖିଲ, କିନ୍ତୁ ତାହାର ହଦୟ ଶାନ୍ତ ହଇଲନା ।
କବିର ହଦୟ ବିକଳ ହଇଯା ଗିଯାଛେ—କିଛୁଇ ତାହାର ଭାଲ ଲାଗେ ନା, ପାଥୀର ଗାନ
ନିରାକାରେ ଧରିତାତ୍ତ୍ଵରେ କବିର ହଦୟ ଆର ପୂର୍ବେର ଆୟ ଜୁଡ଼ାଯ ନା । ନଲିନୀର
ବିରହେ ସମସ୍ତଇ ତାହାର ନିକଟ ଶୁଣ୍ଟ ଠେକେ । ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା-ପ୍ରାବିତ ରଜନୀର ଦିକେ
ଚାହିଯା କବି ବସିଯା ଥାକେ ।

ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାୟ ନିମଗ୍ନ ଧରା ନୀରବ ରଜନୀ ।
ହେଥାୟ ବୋପେର ମାଝେ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଆୟଧାର,
ହୋଥାୟ ସରମୀ-ବକ୍ଷେ ପ୍ରଶାନ୍ତ ଜୋଛନୀ ।
ନତ-ପ୍ରତିବିଷ୍ଟ-ଶୋଭୀ ଘୁମସ୍ତ ସରମୀ
ଚନ୍ଦ୍ର-ତାରକାର ସ୍ଵପ୍ନ ଦେଖିତେଛେ ଯେନ !
ପ୍ରିସ୍ତରାତ୍ରେ ଗାଛପାଳା ଝିମାଇଛେ ଯେନ
ଛାଯା ତାର ପୋଡ଼େ ଆଛେ ହେଥାୟ ହୋଥାୟ ।
ଆୟଧାର ବସନ୍ତ-ବାୟୁ ମାଝେ ମାଝେ ଶୁଦ୍ଧ
ବରବରି କୋପାଇଛେ ଗାଛର ପଙ୍ଗବ ।
ଏଇକୁପ ନୀରବ ରଜନୀତେ କବିର ମନ ବ୍ୟାକୁଳ ହଇଯା ଉଠେ ।

ଦେଖିଯାଛି ନୀରବତା ଯତ କଥା କମ
ପ୍ରାଣେର ମରମ-ତଳେ, ଏତ କେହ ନନ୍ଦ ।
ଦେଖି ଯବେ ଅତି ଶାନ୍ତ ଜୋଛନୀଯ ମଞ୍ଜି
ନୀରବେ ସମସ୍ତ ଧରା ରଯେଛେ ଘୁମାଯେ,
ନୀରବେ ପରଶେ ଦେହ ବସନ୍ତେର ବାୟ,
ଜାନି ନା କି ଏକ ଭାବେ ପ୍ରାଣେର ଭିତର
ଉଚ୍ଛ୍ଵସିଯା, ଉର୍ଧ୍ଵଲିଯା ଉଠେ ଗୋ କେମନ ।^୧

ସଥନ ରାତ୍ରି ହଇଯା ଆସେ ପୁରାନୋ ହୁଥେର କଥା କବିର ମନେ ପଡ଼େ, କବିର
ମନ ଉଦ୍‌ଦ୍ୱାରା ହଇଯା ଯାଏ ।

୧ । କବିକାହିନୀ, ୬୨ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ଫାଲ୍ଗୁନ, ୩୬୧ ପୃଃ ।

୨ । କବିକାହିନୀ, ୬୨-୩୩ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ୩୬୧ ପୃଃ ।

কি যেন হাবাবে গেছে খুঁজিয়া না পাই,
কি কথা ভুলিয়া যেন গিয়েছি সহসা,
বল। হয় নাই যেন প্রাণের কি কথা,
প্রকাশ করিতে গিয়া পাই না তা খুঁজি !
কে আছে এমন যাব এ হেন নিশীথে
পুরাণো স্মৃতের স্মৃতি উঠেনি উথলি !

কবির ত একপ অবস্থা। ওদিকে বনবালিকা নলিনীও নিতান্ত^১ বিষ্ণু
হৃদয়ে অরণ্য-কুটীরে দিন কাটাইতেছে। তাহার সেই সরল হাসি সেই সদানন্দ
প্রফুল্লভাব আর নাই—

আর সে গায় না গান, বসন্ত ঝূতুর অস্তে
পাপিয়ার কঠ যেন হোয়েছে নীরব।
আর সে লইয়া বীণা বাঞ্ছাই না ধীরে ধীরে,
আর সে ভৰে না বালা কাননে কাননে।
সে আজ এমন শাস্তি, এমন নীরব স্থির,
এমন বিষণ্ণ শীর্ণ সে প্রফুল্ল মুখ।^২

বালিকা এখন মরণের দিন শুনিতেছে, মনে শুধু এক সাধ যে কবিকে
দেখিয়া যেন মরিতে পারে।

কবির প্রত্যাবর্তন

অমণ করিতে করিতে ক্লান্ত হইয়া কবি কুটীরে ফিরিয়া আসিল।

বছদিন পরে কবি পদার্পিল বনভূমে,
বৃক্ষলতা সবি তার পরিচিত স্থা,
তেমনি সকলি আছে, তেমনি গাহিছে পাখী,
তেমনি বহিছে বায়ু বার ঝর করি।^৩

বাহিরের প্রকৃতির কোন পরিবর্তন হয় নাই, যা-কিছু। পরিবর্তন হইয়াছে
তাহা মানুষের হৃদয়ে; কবি অধীর হইয়া কুটীরের দিকে চলিল।

১। কবিকাহিনী, ৩৩ পৃঃ। ভারতী, ৩৬১ পৃঃ।

২। কবিকাহিনী, ৩৪ পৃঃ। ভারতী, ৩৬২ পৃঃ।

৩। কবিকাহিনী, ৩৫ পৃঃ। ভারতী, ৩৬২ পৃঃ।

ଦୁସ୍ତାରେ କାହେ ଗିଯା, ଦୁସ୍ତାରେ ଆଘାତ ଦିଯା
ଡାକିଲ ଅଧୀର ସ୍ଵରେ ନଲିନୀ ନଲିନୀ !
କିଛି ନାହିଁ ସାଡାଶ୍ଵର, ଦିଲ ନୀ ଉତ୍ସର କେହ,
ପ୍ରତିଷ୍ଠବନି ଶୁଦ୍ଧ ତାରେ କରିଲ ବିଜ୍ଞପ ।
କୁଟୀରେ କେହି ନାହିଁ, ଶୃଙ୍ଗ ତା' ରୋମେହେ ପଡ଼ି,
ବେଷ୍ଟିତ ବିତତ୍ରୀ-ବୀଣା ଲୂତା-ତନ୍ତ୍ର-ଜାଲେ ।^୧

କବି ଆକୁଳ ହଇଯା କାନନେ କାନନେ ନଲିନୀକେ ଖୁଁଜିଲ, କେହ ସାଡ଼ୀ ଦିଲ ନୀ,
ଶୁଦ୍ଧ ଘୂମସ୍ତ ହରିଗେରା ତନ୍ତ୍ର ହଇଯା ଉଠିଲ, କାତର କବି ଗିରିଶ୍ରଙ୍ଗେ ଗିଯା ଉଠିଲ ।

ଦେଖିଲ ମେ ଗିରିଶ୍ରଙ୍ଗେ, ଶୀତଳ ତୁଷାର ପରେ
ନଲିନୀ ଘୁମାୟେ ଆହେ ପ୍ଲାନ ମୁଖଛବି ।
କଠୋର ତୁଷାରେ ତାର ଏଲାଯେ ପଡ଼େଛେ କେଶ,
ଥସିଯା ପଡ଼େଛେ ପାଶେ ଶିଖିଲ ଆଚଳ ।
ବିଶାଳ ନୟନ ତାର ଅର୍ଦ୍ଧ-ନିମ୍ନିଲିତ,
ହାତ ଦୁଟି ଢାକା ଆହେ ଅନାବୁତ ବୁକେ ।^୨

ନଲିନୀର ଘୂମ ଆର ଭାଙ୍ଗିଲ ନା, କବିର ସହିତ ତାହାର ଆର ଦେଖା ହଇଲ ନୀ ।
କବିକେଓ ତାହାର ପର ଦିନ ହଇତେ ମେହି ବନେ ଆର କେହ ଦେଖିତେ ପାଇଲ ନୀ ।

ନିକଟେର ଜିନିଷ ଅବହେଲା କରିଯା ମାହୁର ଦୂରେ ଚଲିଯା ଯାଏ, ନିକଟକେ ହାରାୟ
ଏବଂ ଦୂରକେଓ ପାଯି ନା, ଏହି କଥାଟି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ବାର ବାର କରିଯା ବଲିଯାଛେନ ।
୨୦ ବ୍ୟସର ବୟସେ ଲେଖା “ଭଗ୍ନ-ହନ୍ଦ” ନାମକ ନାଟକଖାନିତେ ଆବେକ କବି
ନଲିନୀରଇ ଶତ ଶରଳା ବାଲିକା ମୂରଳାକେ ଛାଡ଼ିଯା ଚଲିଯା ଗେଲ, କାହେ ଧାକିତେ
ବୁଝିତେ ପାରିଲ ନୀ ଯେ ମୂରଳାକେଇ ତାଲବାସେ । ଦେଶେ ଦେଶେ ଘୁରିଯା ମେ
କବିଓ ଏକଦିନ ମୂରଳାକେ ଖୁଁଜିଲ—

ଦେଶେ ଦେଶେ ଭରିତେଛି କୋଥାଯ— କୋଥାଯ ?
ସମ୍ମଥେ ବିଶାଳ ମାଠ ଶୁଦ୍ଧ କରିତେଛେ,
ମେ ମାଠେତେ ଅନ୍ଧକାର— ବିଜ୍ଞାବିଯା ବାହ ତାର—
ଭୂମିତେ ରାଖିଯା ମୁଖ କେନ୍ଦେ ମରିତେଛେ ।

୧ । କବିକାହିନୀ, ୩୫ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ୩୬୨ ପୃଃ ।

୨ । କବିକାହିନୀ, ୩୬୦-୩୭ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ୩୬୨ ପୃଃ ।

କୋଥା ତୁଇ—କୋଥା ମୂରଲା ବେ—
କୋଥା ତୁଇ ଗେଲି ବଳ—ଶୁଧାଇବ କାରେ ?”^୧

ମୂରଲାର ସଙ୍ଗେ ସଥନ ଦେଖା ହଇଲ, ମୂରଲା ତଥନ ମୃତ୍ୟୁଶ୍ୟାୟ । ଦେଖା ହଇବାର କିଛି ପରେଇ ସବ ଶେଷ ହଇଯା ଗେଲ ।

ଆରେ କିଛିଦିନ ପରେ, ୨୮ ବ୍ୟସର ବୟସେ ଲେଖା “ମାୟାର ଖେଳା”ଯ ପ୍ରଥମ ହଇଲେ
ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏକଇ ଶୁରୁ ବାଜିଯାଇଛେ—

କାହେ ଆହେ ଦେଖିତେ ନା ପାଓ ।
ତୁମି କାହାର ସଙ୍କାନେ ଦୂରେ ଯାଓ ।
ମନେର-ମତ କାରେ ଥୁଣ୍ଡେ ମର’ ।
ମେ କି ଆହେ ଭୁବନେ ।
ମେ ଯେ ରଯେଛେ ମନେ ।

ମାୟାକୁମାରୀବା ବାରବାର ଗାହିଯାଇଛେ—
ବିଦୀଯ କରେଛ ଯାରେ ନୟନ-ଜଳେ
ଏଥନ ଫିରାବେ ତାରେ କିମେର ଛଳେ !
ଆଜି ମଧୁ-ମହୀରଣେ ନିଶୀଳେ କୁନ୍ତମବନେ
ତାରେ କି ପଡ଼େଛେ ମନେ ବକୁଳ-ତଳେ ?
ଏଥନ ଫିରାବେ ଆର କିମେର ଛଳେ !
ମଧୁନିଶି ପୂର୍ଣ୍ଣମାର ଫିରେ ଆସେ ବାରବାର
ମେ ଜନ ଫେରେ ନା ଆର ଯେ ଗେଛେ ଚଲେ ।

ଆବାର ଯାଟ ବ୍ୟସର ବୟସେ “ତପତ୍ତି”ର କଥା ଲିଖିଯାଇଛେ ।

ସାଧନାର ଏକଟା ପର୍ବ ଶେଷ କ’ରେ ମେ ଚୋଥ ଘେଲେ ଦେଖିଲେ କାଠକୁଡ଼ାନି
ମେଯେଟି ଖୋପାଇ ପରେଇ ଏକଟି ଅଶୋକର ଝଞ୍ଜାରୀ ଆର ତାର ଗାୟର କାଂପଡ଼ିଥାନି
କୁନ୍ତମ ଫୁଲେ ରଙ୍ଗ କରା । ଯେନ ତାକେ ଚେନା ଯାଯ ଅର୍ଥଚ ଚେନା ଯାଯ ନା, ଯେନ ମେ
ଏମନ ଏକଟି ଜାନା ଶୁରୁ ଯାବ ପଦଗୁଲେ । ମନେ ପଡ଼ିଚେ ନା । * * ତପଶ୍ଚି ଦେଖେ
ଦେଖିଲେ ନା, ଆବାର ତପଶ୍ଚାଯ ମନ ଦିଲେ । * * ମେଯେଟି ଏକଦିନ ବଲଲେ “ପ୍ରଭୁ,
ଆୟି ବହ ଦୂରଦେଶେ ଯାବ, ଆମାକେ ଆଶୀର୍ବାଦ କରୋ ।” ତପଶ୍ଚି ବଲଲେନ “ଯାଓ” ।
ମେଯେଟି ଚଲେ ଗେଲ । * * ତାରପର ସଥନ ତପଶ୍ଚା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହଲ, ସଥନ ବର ନେଇଯାର ସମୟ
ଏଲ, ଇନ୍ଦ୍ର ଜିଜ୍ଞାସା କରିଲେନ “କି ଚାଓ ?” ତପଶ୍ଚି ତଥନ ବଲଲେନ “ଏହି ବନେର
କାଠକୁଡ଼ାନିକେ” ।

ଏই ବୟମେହି ଆବାର ଲିଖିଯାଛେ ପରୀଷ୍ଠାନେର ରାଜପୁତ୍ରେର କଥା

ଉଦ୍‌ବାସ ବୋପେର ଧାରେ ବନେର ମେଘେ କାଜଗୀକେ ପେଘେ ଯାର ଘନ ତୃପ୍ତ ହଳ ନା, ଯେ ଭାବଲେ କାଜଗୀର କାଳୋ ଚେହାରାର ମାଝେ ପରୀ ଛନ୍ଦବେଶ ଲୁକିଯେ ଆଛେ । ରାଜବାଡ଼ିତେ ନିଘେ ଗିଯେଓ ଯେ ବୋଜଇ କାଜଗୀକେ ବଲେ “ତୋମାର ଛନ୍ଦବେଶ ଫେଲେ ଦାଓ, ଆମି ଯେ ତୋମାର ପରୀର ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖିତେ ଚାଇ ।” ତାରପର ଏକଦିନ ସଥନ କାଜଗୀ ବଲଲେ “ନା, ଆମି ଆର ଫାକି ଦେବ ନା,” ସଥନ କାର୍ତ୍ତିକୀ ପୂର୍ଣ୍ଣମାର ରାତରେ ତିନ ପ୍ରହରେର ବୀଶି ବାଜଳ, ଟାଙ୍କ ସଥନ ପଞ୍ଚମେ ହେଲେଚେ, ଶୋବାର ସରେ ବିହାନୀଯ ଶାଦୀ ଆନ୍ତରଣେର ଉପର ରାଶ କରା କୁଳଫୁଲ ଫେଲେ ବେଥେ ଦିଯେ କାଜଗୀ ସଥନ ଚଲେ ଗେଲ, ତଥନ ରାଜପୁତ୍ର ବୁଝଲେ, ଚଲେ ଗିଯେ ପରୀ ଆପନ ପରିଚୟ ଦିଯେ ଯାଏ ତଥନ ଆର ତାକେ ପାଓଯା ଯାଏ ନା ।¹

ଅତ୍ୟବ ଦେଖୀ ଯାଇତେଛେ ଯେ କବିକାହିନୀର ମଧ୍ୟେ ରବୀନ୍ଦ୍ର-ସାହିତ୍ୟର ଏକଟି ମୂଳ ଶୁରେର ଆଭାସ ପାଓଯା ଗେଲ । ଏହିରୂପ ମୂଳ ଶୁରେର ଆଭାସ ପାଓଯା ଯାଏ ବଲିଯାଇ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ବାଲ୍ୟ-ରଚନାର ଆଲୋଚନା ହେଁଯା ପ୍ରୋଜନ ।

ଚତୁର୍ଥ ସର୍ଗ

ଚତୁର୍ଥ ସର୍ଗେ ନଲିନୀର ମୃତ୍ୟୁତେ କବିର ଶୋକୋଚ୍ଛାସ, କ୍ରମେ ଶାନ୍ତିଲାଭ ଓ ପରେ ବୃଦ୍ଧବୟଦେ କବିର ଶୁଦ୍ଧ-ଦୁଃଖ ଓ ଆଶାର କଥା ଏବଂ କବିର ମୃତ୍ୟୁ ବର୍ଣନୀ କରିଯା କାବ୍ୟ ଶୈଖ ହେଇଯାଛେ । ‘ଜୀବନ-ସ୍ଵତି’ତେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଲିଖିଯାଛେ—

“ଇହାର ମଧ୍ୟେ ବିଶ୍ଵପ୍ରେମେର ସଟୀ ଖୁବ ଆଛେ—ତକ୍ରମ କବିର ପକ୍ଷେ ଏହିଟି ବଡ଼ ଉପାଦୟ, କାରଣ, ଇହା ଶୁନିତେ ଖୁବ ବଡ଼ ଏବଂ ବଲିତେ ଖୁବ ମହଜ । ନିଜେର ଘନେର ମଧ୍ୟେ ସତ୍ୟ ସଥନ ଜ୍ଞାଗ୍ରତ ହୟ ନାହିଁ, ପରେର ମୂର୍ଖେର କଥାଇ ସଥନ ପ୍ରଧାନ ସମ୍ବଲ ତଥନ ରଚନାର ମଧ୍ୟେ ସରଳତା ଓ ସଂସମ ବର୍କ୍ଷା କରା ସମ୍ଭବ ନହେ । ତଥନ, ଯାହା ସ୍ଵତହ ବୃହ୍ତ ତାହାକେ ବାହିରେର ଦିକ ହଇତେ ବୃହ୍ତ କରିଯା ତୁଳିବାର ଦୁଶ୍ଚେଷ୍ଟୋଯ ତାହାକେ ବିକ୍ରତ ଓ ହାଶ୍ଚକର କରିଯା ତୋଳା ଅନିବାର୍ୟ ।”²

ଇହାର ମଧ୍ୟେ ବିଶ୍ଵପ୍ରେମେର କଥା ଖୁବ ସଟୀ କରିଯା ବଳୀ ହେଇଯାଛେ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ

୧ । ବଜବାଣୀ, ବୈଶାଖ, ୧୦୨୨, ସଂକିଳିତ ଆକାରେ ଉଚ୍ଛବ୍ତ କରା ହେଇଯାଛେ ।

୨ । ଜୀବନ-ସ୍ଵତି, ୧୦୭ ପୃଃ ।

বিবীজ্ঞানাধি নিজের পরিণত বয়সের লেখার সহিত তুলনা করিয়া ইহাকে যতটা হাস্কর মনে করিতেছেন আমরা সেরূপ মনে করি না।

নলিনীর মৃত্যুর পর কবিত মনে প্রথমেই এই শ্ৰেষ্ঠ উঠিল যে সত্যই কি সমস্ত দুরাইয়াছে? যে মাঝুষ এমন একান্ত সত্য ছিল সে কি একমুহূর্তেই সম্পূর্ণ মিথ্যা হইয়া গেল? মৃত্যুর পরে কি আৱ কিছুই থাকিবে না?

কালের সমুদ্রে এক বিদ্রে মডন
উঠিল, আবাৰ গেল মিলায় তাহাতে?

* * *

এই ভালবাসা, যাহা দুদয়ে মৰয়ে
অবশিষ্ট রাখে নাই এক তিল স্থান,
একটি পার্থিব কৃত্তি নিঃশ্বাসেৰ সাধে
মুহূর্তে হবে কি তাহা অনন্তে বিলীন?১

শোকাচ্ছন্ন কবি তখন সমস্ত অগতের দিকে চাহিয়া দেখিল কালম্বোতে
সমস্তই ভাসিয়া চলিয়াছে কিছুই হিম নাই।

হিমাত্তিৰ এই স্তুতি আধাৰ গহনৰে
সময়েৰ পদক্ষেপ গণিতেছি বসি,
ভবিষ্যৎ ক্রমে হইতেছে বৰ্তমান,
বৰ্তমান মিশিতেছে অতীত সমুদ্রে।

অন্ত যাইতেছে নিশি আসিছে দিবস,
দিবস নিশাৰ কোলে পড়িছে ঘূঘায়ে।

এই সময়েৰ চক্ৰ ঘূৰিয়া নৌৱাৰে
পুৰিবীৰ মাঝৰে অলক্ষিত ভাবে
পৰিবৰ্তনেৰ পথে যেতেছে লইয়া।^২

কবি বুঝিল কালম্বোতে সমস্ত চলিয়াছে কিন্তু কিছু বিলীন হইতেছে না, অনন্ত কালেৰ মধ্যেই থাকিয়া যাইতেছে। প্ৰকৃতিৰ দিকে চাহিয়া কবি দেখিল পাখীৰা গান কৰিতেছে কাননে বায়ু বহিতেছে, উপত্যকায় ফুল

১। কবি-কাহিনী ৩৮-৩৯ পৃঃ। ভাৰতী, চৈত্ৰ, ১২৮৪, ৩১৩ পৃঃ।

২। কবিকাহিনী, ৪০ পৃঃ। ভাৰতী, ৩১৪ পৃঃ।

ଫୁଟିତେଛେ, କେହ ଚୂପ କରିଯା ସମୟା ନାହିଁ । ଅନୁଭିତିର ଅନୁଭ୍ଵ ମୁଖ ଦେଖିଯା କବି ନିଜେର ଶୋକ ଭୁଲିଲ ।

ଧୀରେ ଧୀରେ ମୂର ହତେ ଆସିଛେ କେମନ
ବସନ୍ତେର ଶୁରୁଭିତ ବାତାସେର ସାଥେ
ମିଶିଯା ମିଶିଯା ଏହି ସରଳ ରାଗିଣୀ ।

* * *

କଥନେ ଯନେ ହୟ ପୁରାତନ କାଳ
ଏହି ବାଗିଣୀର ଯତ ଆଛିଲ ଯଧୁର,
ଏମନ ସ୍ଵପନମୟ ଏମନି ଅଞ୍ଚୂଟ ;
ତାହି ତନି ଧୀରି ଧୀରି ପୁରାତନ ଶୁତି
ଆଣେର ଭିତରେ ଯେନ ଉଧଲିଯା ଉଠେ ।^୧

କବିର ବାର୍ଦ୍ଦକା

କ୍ରମେ କବିର ବାର୍ଦ୍ଦକ୍ୟ ଉପର୍ଚିତ ହଇଲ । ଶେତଜ୍ଜଟୀ-ସମାକୀର୍ତ୍ତ ଗଭୀରମୁଖୀ
ବୃଦ୍ଧ କବି ହିମାଲୟେର ପାଦଦେଶେ ବସିଯା ଗାନ କରିତେଛେନ ।

କି ଶୁଦ୍ଧ ସାଜିଯାଛେ ଓଗୋ ହିମାଲୟ,
ତୋମାର ବିଶାଳତମ ଶିଥରେ ଶିବେ,
ଏକଟି ମଙ୍ଗାୟ ତାରା ! ଶୁନୀଲ ଗଗନ
ଡେଢିଯା ତୁଷାରଙ୍ଗ ମନ୍ତ୍ରକ ତୋମାର !

* * *

ଶିଥରେ ଶିଥରେ କ୍ରମେ ନିଭିଯା ଆସିଲ
ଅନ୍ତମାନ ତପନେର ଆରମ୍ଭ କିରଣେ
ପ୍ରଦୀପ ଜଳଦର୍ଶଣ । ଶିଥରେ ଶିଥରେ
ମଲିନ ହଇଯା ଏଲ ଉଞ୍ଜଳ ତୁଷାର,
ଶିଥରେ ଶିଥରେ କ୍ରମେ ନାମିଯା ଆସିଲ
ଆଧାରେର ସବନିକା ଧୀରେ ଧୀରେ ଧୀରେ !
ପର୍ବତେର ବନେ ବନେ ଗାଡ଼ତର ହଲ
ଘୁମମୟ ଅନ୍ଧକାର, ଗଭୀର ନୀରବ ।

^୧ । କବିକାହିନୀ, ୪୦ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ୩୧୫ ପୃଃ ।

সাড়াশব্দ নাই মুখে অতি ধীরে ধীরে
অতি ভয়ে ভয়ে যেন চলেছে তটিনী
মুগজ্জীর পর্বতের শতদল দিয়। ১

কবিত মনে পড়িল এই হিমালয় যুগের পর যুগ মানব-সভ্যতার দিকে
চাহিয়া রহিয়াছে। কত পাপ কত রক্ষপাত কত অত্যাচার তাহার চোখে
পড়িয়াছে, স্বাধীনতা হারাইয়া মাঝৰ কিন্দপ হীনতায় নিমজ্জিত হয় তাহা
দেখিয়াছে—

দাসত্বের পদধূলি অহকার কোরে
মাধ্যম বহন করে পরপ্রত্যাশীয়।
যে পদ মাধ্যম করে দুণার আঘাত
সেই পদ ভক্তিভরে করে গো চুর্বন !
যে হাত ভাতাবে তার পরায়ে শৃঙ্খল,
সেই হাত পরশিলে স্বর্গ পায় করে।
স্বাধীন, সে স্বাধীনের দলিবার তরে,
অধীন, সে স্বাধীনের পূজিবারে তথু !
সবল, সে দুর্বলের পীড়িতে কেবল,
দুর্বল, বলের পদে, আশু বিসর্জিতে। ২

অন্ত দিকে সভ্যতার নামে কি অত্যাচারই চলিয়াছে।

সামাজ নিজের স্বার্থ করিতে সাধন
কত দেশ করিতেছে শাশ্বান অবণা
কোটি কোটি মানবের শাস্তি স্বাধীনতা,
রক্তময় পদাঘাতে দিতেছে তাঙ্গিয়া,
তবুও মাঝৰ বলি গর্ব করে তারা,
তবু তারা সভ্য বলি করে অহকার। ৩

এইসব কথা স্মরণ করিয়া কবিত মন অত্যন্ত পীড়িত হইয়। উঠিল, কিন্ত

১। কবিকাহিনী, ৪৪-৪৫ পৃঃ। ভারতী, ৩১৫ পৃঃ।

২। কবিকাহিনী, ৪৭ পৃঃ। ভারতী, ৩১৬ পৃঃ।

৩। কবিকাহিনী, ৪৮ পৃঃ। ভারতী, ৩১৬-৩১৭ পৃঃ।

ତଥାପି ତିନି ବିଶ୍ୱାସ ହାରାଇଲେନ ନୀ, ଆସନ୍ତୁ କବି ଭବିଷ୍ୟତେର ଦିକେ
ତାକାଇଯା ଶାନ୍ତିଲାଭ କରିଲେନ—

କବେ ଦେବ ଏ ରଜନୀ ହବେ ଅବସାନ ?
ଆନ କରି ପ୍ରଭାତେର ଶିଶିର-ସଲିଲେ
ତକ୍ରମ ରବିର କରେ ହାସିବେ ପୃଥିବୀ !
ଅୟୁତ ମାନବଗଣ ଏକ କଟେ ଦେବ,
ଏକ ଗାନ ଗାଇବେକ ର୍ଥର୍ଗ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ;
ନାହିକ ଦରିଦ୍ର, ଧନୀ, ଅଧିପତି, ପ୍ରଜା ;
କେହ କାରୋ କୁଟୀରେତେ କରିଲେ ଗମନ
ମର୍ଯ୍ୟାଦାର ଅପମାନ କରିବେ ନୀ ମନେ,
ସକଳେଇ ସକଳେର କରିତେଛେ ମେବା,
କେହ କାରୋ ପ୍ରଭୁ ନୟ, ନହେ କାରୋ ଦାମ !

* * *

ସେ ଦିନ ଆସିବେ ଗିରି ଏଥନେଇ ଯେନ
ଦୂର ଭବିଷ୍ୟତ ସେଇ ପେତେଛି ଦେଖିତେ
ଯେଇ ଦିନ ଏକ ପ୍ରେମେ ହଇଯା ନିବନ୍ଧ
ମିଲିବେକ କୋଟି କୋଟି ମାନବ-ହୃଦୟ ।^୧

କବି କିନ୍ତୁ ଜାନେନ ସେ ଦିନେର ଏଥିମୋ ଦେଇ ଆହେ—
ପ୍ରକୃତିର ସବ କାର୍ଯ୍ୟ ଅତି ଧୀରେ ଧୀରେ,
ଏକ ଏକ ଶତାବ୍ଦୀର ସୋପାନେ ସୋପାନେ,
ପୃଥ୍ବୀ ସେ ଶାନ୍ତିର ପଥେ ଚଲିତେଛେ କ୍ରମେ,
କିନ୍ତୁ ଏକଦିନ ତାହା ଆସିବେ ନିଶ୍ଚଯ ।^୨

ପନେରୋ ଘୋଲ ବନ୍ସର ବୟମେର ଲେଖ୍ୟ ବିଶ୍ୱପ୍ରେମେର ଯେ ଆଦର୍ଶ ଫୁଟିଆଛେ ତାହା
ଖୁବ ଗଭୀର ନୀ ହଇତେ ପାରେ, କିନ୍ତୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର ବିଷୟ ଏହି ଯେ ତାହା
ବିଶ୍ୱପ୍ରେମେରଇ ଆଦର୍ଶ ବଟେ । ବାଲ୍ୟକାଳେ ବୀଜ୍ଞନୀୟ ସଥନ ଆଦର୍ଶ କବିଜୀବନେର
କଥା କଙ୍ଗନୀ କରିଯାଛେନ ତଥନ ଜଗନ୍ନାଥୀ ଶାନ୍ତି, ସମ୍ମତ ମାନବଜୀବିତିକେ ଲହିୟା
ବିଶ୍ୱପ୍ରେମେର ଆଦର୍ଶ ଦିଆଇ କବିଚରିତ୍ରେ ଶେଷ ପରିଣତି ଦେଖାଇଯାଛେ,

୧ । କବିକାହିନୀ, ୪୧-୫୦ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ୩୯୭ ପୃଃ ।

୨ । କବି-କାହିନୀ, ୪୧ ପୃଃ । ଭାରତୀ, ୩୯୮ ପୃଃ ।

ସାମାଜିକତାର ଆଦର୍ଶ ବା ସାମାଜିକାବୋଧେର ଚରମ ଅଭ୍ୟାସଗ୍ରହକେ ଉଚ୍ଛଳ କରିଯା ତୁଳନ ନାହିଁ

କାବୋର ପକ୍ଷେ ଅନାବଶ୍କ ହଇଲେଓ ଏହି ଚତୁର୍ବ ସର୍ଗଟିକେ ଆମରା ମଞ୍ଜୁର୍କାଳପେ ଏକଟି ଆକଶିକ ବାଂପାର ବଲିଯା ମନେ କରି ନାହିଁ । ଆମାଦେର ବିଜ୍ଞାନ ବନଫୁଲେର ଶ୍ରୀଘ କବିକାଳିନୀର ବିଷୟ ନିର୍ବିଚନେର ମଧ୍ୟେ ବୈଜ୍ଞାନିଧିର ଜୀବନେର ଅନ୍ତର୍ଭିନ୍ନିହିତ ମତୀ ଆପନାକେ ପ୍ରକାଶ କରିଯାଇଛେ । ବାଙ୍କ ବୈଜ୍ଞାନିଧି ଯଥନ କବିକାଳିନୀ ନିରିଶ୍ୟାହେନ ତଥନ ହୃଦ ନିଷେଇ ଜୀବନେର ନାହିଁ ଯେ ମେହି ଲେଖାର ମଧ୍ୟ ତାହାର ନିର୍ଭର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଜୀବନେର ଛାଯା ପଡ଼ିଯାଇଛେ । ଛେଲେମାହୟୀ ହଇଲେଓ ଏହି ବସନ୍ତେର ଲୋକୀଯ ବିଶିଷ୍ଟମେର କଥାକେ ଏକେବାରେ ହାମିଯା ଡେଡାଇୟା ଦେଖେଯା ଚଲେ ନାହିଁ ।

ବୈଜ୍ଞାନିଧିର ନିଷେଇ ଭାଷାତେଇ ବଲି—

“କେହ ଯଦି ମନେ କରେନ ଏ ମମନ୍ତରୀ କେବଳ କବିଯାନା, ତାହା ହଇଲେ ଭୁଲ କରିବେନ । ପୃଥିବୀର ଏକଟା ବୟସ ଛିଲ ଯଥନ ତାହାର ଘନ ଘନ ଭୂମିକଞ୍ଚ ଓ ଅଗ୍ନି-ଉଚ୍ଛ୍ଵାସେର ମମମ । ଏଥନକାର ପ୍ରୌଢ଼ ପୃଥିବୀତେଓ ମାଝେ ମାଝେ ମେତଳ ଚାପଲୋର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଦେଖା ଦେଇ, ତଥନ ଲୋକେ ଆଳଣ୍ୟ ହଇଯାଯାଇ; କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମ ବୟସେ ତାହାର ଆବରଣ ଏତ କଠିନ ଛିଲ ନାହିଁ ଏବଂ ଭିତରକାର ବାଚ ଛିଲ ଅନେକ ବେଳି, ତଥନ ମରିଦାଇ ଅଭାବନୀୟ ଉତ୍ପାତେର ତାତ୍ତ୍ଵର ଚଲିତ । ତରଣ ବୟସେର ଆଦିତ୍ତେ ଏଇ ମେହି ଦ୍ରକ୍ଷ ଏକଟା କାଣ୍ଡ ।”^୧

କୁନ୍ଦଚଣ୍ଡ

କବିକାହିନୀର ସମୟ ହଇତେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଗୀତିକବିତା ବୀତିମତ ପ୍ରକାଶିତ ହଇତେ ଆରଞ୍ଜ ହୟ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଷୋଲ ହଇତେ ଆଠାବେଳୀ ବ୍ୟସର ବୟସେର ଲେଖା ପ୍ରାୟ ସାଡ଼େ ତିନ ହାଜାର ଲାଇନ ଗୀତିକବିତା ୧୨୮୪—୧୨୮୭ ମାଲେର (ଇଂରେଜୀ ୧୮୭୧—୧୮୮୦) ଭାବତୀତେ ବାହିର ହଇଯାଛିଲ । ଗୀତିକବିତା ମହିନେ ଆମରା ପରେ ଆଲୋଚନା କରିବ । “କୁନ୍ଦଚଣ୍ଡ” ନାମକ ନାଟିକାଧାନିଓ ଏହି ବୟସେଇ ଲେଖା, ଇହା ପ୍ରଥମେ କୋନ ମାସିକପତ୍ରେ ବାହିର ହୟ ନାହିଁ, ୧୨୮୮ ମନେ (ଇଂରେଜୀ ୧୮୮୧, ଶକାବ୍ଦ ୧୮୦୩, ମହିନେ ୧୯୩୯) ଏକେବାରେ ଗ୍ରହାକାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହଇଯାଛିଲ ।

ଶ୍ରୀ-ପରିଚୟ

“କୁନ୍ଦଚଣ୍ଡର” ଆକାର ୧୬ ଇଞ୍ଚି × ୧୬ ଇଞ୍ଚି (୧୮'୫ ମିମି × ୧୧'୫ ମିମି)
୧ ପୃଷ୍ଠା ଉପହାର + ୫୦ ପୃଷ୍ଠାଯି ମଞ୍ଚର୍ମ । ଉପହାର ୧୩ ଲାଇନ, ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ସର୍ଗେ ୭୮୭ ଲାଇନ, ମୋଟ ୮୦୦ ଲାଇନେ ଗ୍ରହ ମଞ୍ଚର୍ମ । ନାମ-ପତ୍ର (title-page) ଏହିରପ :—

କୁନ୍ଦଚଣ୍ଡ

(ନାଟିକା)

ଶ୍ରୀରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଠାକୁର

ଅଣୀତ

—

କଲିକାତା

ବାଲ୍ମୀକି ଘର୍ଷେ

ଶ୍ରୀକାନ୍ତିକିଙ୍କର ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ଦ୍ୱାରା ମୁଦ୍ରିତ ଓ ପ୍ରକାଶିତ ।

ଶକାବ୍ଦ ୧୮୦୩ ।

ପ୍ରଥମ ମଂସ୍କରଣେ ୧୦୦୦ କପି ଛାପା ହୟ, ମୂଲ୍ୟ ୧୦ (ଆଟ ଆନୀ) । ପରେ
ପୁନମୁଦ୍ରିତ ହୟ ନାହିଁ; ଗ୍ରହାଧାନି ଏଥନ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାପ୍ତ । ଦୁଇଟି ଗାନ କାବ୍ୟ-ଗ୍ରହାବଲୌଙ୍କ

১৩০৩ সনের সংগ্রহে “কৈশোরকের” মধ্যে ছাপা হইয়াছিল ; অচলিত সংস্করণে কিছুই নাই।

বেঙ্গল লাইব্রেরী তালিকায়—No. 1268 (3rd quarter of 1881)।
ইংরেজিতে সংক্ষিপ্ত পরিচয় আছে।^১

উপহার

গ্রন্থানি ববীজ্ঞান তাহার অগ্রজ শ্রীমুজ্জ জ্যোতিরিজ্ঞনাথ ঠাকুর মহাশয়কে
উপহার স্বরূপ উৎসর্গ করিয়াছিলেন। উপহার কবিতাটি এইরূপ :—

ভাই জ্যোতিদাদা,

যাহা দিতে আসিয়াছি কিছুই তা' নহে ভাই !
কোথাও পাইনে খুঁজে যা তোমারে দিতে চাই ।
আগ্রহে অধীর হ'য়ে, কৃত্র উপহার ল'য়ে
যে উচ্ছ্বাসে আসিয়াছি ছুটিয়া তোমার পাশ,
দেখিতে পারিলে তাহা মিটিত সকল আশ ।
ছেলেবেলা হ'তে ভাই ধরিয়া আমারি হাত
অমুক্ষণ তুমি মোরে রাখিয়াছ সাথে সাথ ।
তোমার স্বেহের ছায়ে কত না যতন কোরে
কঠোর সংসার হ'তে আবরি রেখেছ মোরে !
সে স্বেহ-আশ্রয় তাজি' যেতে হবে পরবাসে,
ভাই বিদ্যায়ের আগে এসেছি তোমার পাশে ।
যতখানি ভালবাসি, তা'র মত কিছু নাই,
তবু যাহা সাধ্য ছিল যতনে এনেছি তাই ।

প্রবাসে যাইবার কথা উল্লেখ ধাকায় মনে হয় যে ইহা বিলাত যাত্রা
করিবার পূর্বে লেখা । ববীজ্ঞান যখন প্রথমবার বিলাত যাত্রা করেন তখন
তাহার বয়স সতেরো বৎসর, তাহার পূর্বে লেখা হইয়া থাকিলে, “কুস্তিগু”
নাটকাটিকে ঘোল সতেরো বৎসর বয়সের লেখা বলা যায় ।

১। শিক্ষা বিভাগের ডি঱েষ্টার মহাশয়ের অনুমতি অনুসারে বেঙ্গল লাইব্রেরির তালিকা
দেখিবার সুযোগ পাইয়াছি।

ଆଖ୍ୟାନଭାଗ

କ୍ରତୁଚଣ୍ଡ ହଞ୍ଜିନାପୁର-ଅଧିପତି ପୃଥ୍ବୀରାଜେର ପ୍ରତିଷ୍ଠନୀ, ଯୁଦ୍ଧ ପରାଜିତ ହିଁଯା ରାଜ୍ୟ ହାବାଇସାଛେନ । ଏଥିନ ଅବଣୋ ଅବଣୋ କ୍ରତୁଚଣ୍ଡେର ଦିନ କାଟିଲେଛେ, ଏକମାତ୍ର ପ୍ରତିଶୋଧିମୂଳ୍କା ବ୍ୟାଚାଇସା ରାଖିଯାଇଛେ । ନାଟିକା ଆରମ୍ଭ ହିଁଯାଇଁ ରାତ୍ରିର ଅକ୍ଷକାରେ କାଲଭୈରବ-ପ୍ରତିମାର ସମୁଖେ । ନିଜ ମଂକଳ-ମିଳିବ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟେ କ୍ରତୁଚଣ୍ଡ ବୈରବ-ପ୍ରଜାଯା ଆସିଲା ।

ମହାକାଳ ବୈରବ ମୂରତି,

ଶୁନ, ଦେବ, ଭକ୍ତେର ମିନତି !

କଟାକ୍ଷେ ପ୍ରଲୟ ତବ, ଚରଣେ କୀପିଛେ ତବ

ପ୍ରଲୟ-ଗଗନେ ଜଲେ ଦୀପ ତ୍ରିଲୋଚନ,

ତୋମାର ବିଶାଳ କାୟା ଫେଲେଛେ ଆଧାର ଛାୟା

ଅମାବଶ୍ୟା ରାତ୍ରିକପେ ଛେଯେଛେ ଭୂବନ ।

ଜଟାର ଜଲଦୟାଶି ଚରାଚର ଫେଲେ ଗୋପି,

ଦଶନ-ବିଦ୍ୟା-ବିଭା ଦିଗଙ୍କେ ଥେଲାଯ ।

ତୋମାର ନିଧାସେ ଧରି, ନିତେ ବବି ନିତେ ଶଶି,

ଶତଲକ୍ଷ ତାରକାର ଦୀପ ନିତେ ଯାଇ ।

ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଉତ୍ତାସେ ଯେତେ, ଅଗତେର ଶ୍ରାନ୍ତେତେ

ପ୍ରେତ-ସହଚରଗଣ ଭୟେ ଛୁଟେ ଛୁଟେ,

ନିଦାକୁଣ୍ଡ ଅଟ୍ଟାହାସେ ପ୍ରତିକ୍ରିନି କୀପେ ଆସେ,

ଭଗ୍ନ ଭୂମଣ୍ଡଳ ତାରୀ ଲୁଫେ କରଗୁଟେ ।

ପ୍ରଲୟ-ମୂରତି ଧର, ଧରହର ଶୁର ନର,

ଚାରିପାଶେ ଦାନବେରୀ କରକ ବିହାର,

ମହାଦେବ ଶୁନ ଶୁନ, ନିବେଦିଷୁ ପୁନଃ ପୁନଃ^୧

ଆମି କ୍ରତୁଚଣ୍ଡ, ସେବକ ତୋମାର ।

କ୍ରତୁଚଣ୍ଡେର ମନେ ଭ୍ରମ୍ଭ ଏକ ଚିନ୍ତା—ପ୍ରତିହିଂସା । କ୍ରତୁଚଣ୍ଡେର କଣ୍ଠା ଅମିଯାର ମନେ କିଞ୍ଚ ଏସବ କୋନ ଭାବନା ନାହିଁ, ସେ କୁଳ ତୁଳିଯା ଆନିଯା ମାଳା ଗୀଥେ, ଆପନ ମନେ ଗାନ କରିଯା ଯାଇ, ତାହାର ଏସମନ୍ତ ଛେଲେଖେଲୀ କ୍ରତୁଚଣ୍ଡ ଏକେବାରେଇ ଦେଖିତେ ପାରେ ନା । ଟାଙ୍କବି ପୃଥ୍ବୀରାଜେର ସଭାମନ୍ଦ । ତିନି ଅନେକ ସମୟେ

^୧ । କ୍ରତୁଚଣ୍ଡ, ୧୩ ଦୃଶ୍ୟ, ପୃଃ ୧-୨ ।

অবরণে আসিয়া অমিয়ার সহিত গল্প করিতেন, অমিয়াকে গান শিখাইতেন। পৃথীরাজ-সম্পর্কিত কোন ব্যক্তি অমিয়ার সহিত আলাপ করিবে এ ধৃষ্টতা কুস্তিগুরের নিকট অসম। কুস্তিগুর অমিয়াকে কঠোরভাবে তিঙ্গস্তার করিয়া বলিয়া দিল, যে চান্দকবিকে পুনরায় অমিয়ার নিকটে দেখিতে পাইলে চান্দকবির আর নিজার নাই। রাজির অঙ্গকারে কুঠারহস্তে অবরণের পাদপ কাটিতে কাটিতে কুস্তিগুর ভাবিতে লাগিল পৃথীরাজকে নিজ হস্তে যন্ত্রণা দিয়া অপমানের উপযুক্ত প্রতিশোধ কিরণপভাবে গ্রহণ করিবে। এইরূপ চিন্তায় অনেক সময় কুস্তিগুরের সারাবাত ঘূম হইত না, সে রাজিৎে কুস্তিগুর ঘূমাইতে পারিল না।

পরদিন প্রাতঃকালে কুস্তিগুর আবার দেখিল যে চান্দকবি অমিয়াকে গান শুনাইতেছে। তখন আর তাহার সহ হইল না, কুস্তিগুর চান্দকবিকে আকৃমণ করিল। কুস্তিগুরের শরীরে আর পূর্বের স্থায় বল নাই, দম্পত্যকে তাহার পরাজয় হইল। কিন্তু কুস্তিগুরের সংকল্প এখনও সিদ্ধ হয় নাই, কুস্তিগুরের প্রতিহিংসাত্ত্বণ এখনও মিটে নাই, কুস্তিগুর চান্দকবির নিকট প্রাণ-ভিক্ষা চাহিল। কিন্তু এই প্রাণ-ভিক্ষা চাওয়ার অপমান কুস্তিগুরের মনে দাঁড়ণ শেলের স্থায় আঘাত করিল।

জীবন মাগিতে হল তোর কাছে আজ,
শতবার মৃত্যু এই হইল আমার !
কুস্তিগুর যে মৃহূর্তে ভিক্ষা মাগিয়াচে
কুস্তিগুর সে মৃহূর্তে গিয়াচে মরিয়া !
আঝ আমি মৃত সে কন্দের নাম ল'য়ে
কেবল শরীর তা'র, কহিতেছি তোরে—
এখনো জীবনে মোর আছে প্রয়োজন !

চান্দকবি প্রাণ-ভিক্ষা দিয়া চলিয়া গেল ! কুস্তিগুর কিন্তু অপমান ভুলিতে পারিল না।

অনুগ্রহ ক'রে মোরে চলে গেল চান !
গৃহে ব'সে ভাবিতেছে প্রসন্ন-বদনে

କୁନ୍ତଚଣେ ବୀଚାଲେନ ଅଳୁଗ୍ରହ କ'ବେ ?
ଅଳୁଗ୍ରହ ! କୁନ୍ତଚଣେ ଅଳୁଗ୍ରହ କରି।

* * *

ଭିକ୍ଷା-ପାଞ୍ଚମୀ ଏ ଜୀବନ ନା ବାଖିଲେ ନୟ !
ଏ ହୀନ ପ୍ରାଣେର କାଜ ସଥିନି ଫୁରାବେ
ତଥିନି ଧୂଳାମ୍ବ ଏବେ କରିବ ନିକ୍ଷେପ,
ଚରଣେ ଦଲିଯା ଏବେ ଚର୍ଚ କ'ରେ ଦେବ ।

ପ୍ରତିଶୋଧମୃଦ୍ଧା ଚରିତାର୍ଥ କରିବାର ଜନ୍ମ ରଘୁପତିଓ ଏକଦିନ ମହାରାଜ
ଗୋବିନ୍ଦମାଣିକ୍ୟେର ନିକଟ ଭିକ୍ଷା ଚାହିୟାଛିଲ, ଏବଂ ଭିକ୍ଷା-ଲଙ୍କ ଦୁଇଦିନେର କଲକେ
ରଘୁପତିର ସମସ୍ତ ଗର୍ବ ସମସ୍ତ ତେଜ ନିଭିଯା ଗିଯାଛିଲ । କୁନ୍ତଚଣେର ମଧ୍ୟେ ରଘୁପତି-
ଚରିତ୍ରେର ପୂର୍ବିଭାସ ଦେଖିତେ ପାଇ ।

ଯାହା ହଟୁକ ଅଳୁଗ୍ରହ-କୁକୁ କୁନ୍ତଚଣେ ରୋଷେ ଅପମାନେ ଜଲିତେ ଲାଗିଲ । ଅମିଯାର
ଜନ୍ମାଇ ଏହି ଅପମାନ, କୁନ୍ତଚଣେର ନିକଟ ଅମିଯାଓ ଦୁଇ ଚକ୍ରର ବିଷ ହିୟା ଉଠିଲ ।
ଅମିଯା ପାଯେ ପଡ଼ିଯା କାନ୍ଦିଯା କ୍ଷମା ଚାଞ୍ଚାତେଓ କୋନ ଫଳ ହଇଲ ନା ।

କୁନ୍ତଚଣେ । ଶିଶୁର ହଦୟ ଏକି ପେଯେଛିମ ତୁହି ।
ତୁହି ଫୌଟୋ ଅଞ୍ଚ ଦିଯେ ଗଲାତେ ଚାହିସ ।
ଏଥିନି ଓ ଅଞ୍ଚଜଳ ମୁଛେ ଫେଲ ତୁହି ।
ଅଞ୍ଚଜଳଧାରୀ ମୋର ଦୁ' ଚକ୍ରର ବିଷ ।
ଆର ନୟ, ଶୋନ୍ତ ଶେଷ ଆଦେଶ ଆମାର
ଦୂର ହ'ବେ—

ଅମିଯା । ଧର ପିତା, ଧର ଗୋ ଆମାଯ—
କୁନ୍ତଚଣେ । ଛୁଣୁନେ, ଛୁଣୁନେ ଯୋରେ, ବାକ୍ଷସି, ଛୁଣୁନେ ।^୧

ଅମିଯା ବିଷକ୍ଷ-ହଦୟେ ଟାହକବିର ସଙ୍କାନେ ରାଜଧାନୀତେ ଚଲିଯା ଗେଲ ।

ଇତିମଧ୍ୟେ ମହଞ୍ଚଦ ବୋରୀ ହଞ୍ଜିନାପୁର ଆକ୍ରମଣ କରିବାର ଜନ୍ମ ସୁକୁ-ଯାତ୍ରା
କରିଯାଇଛେ । ଏକ ଦୂତ କୁନ୍ତଚଣେର ସଙ୍କାନେ ଅବାଣ୍ୟେ ଆସିଯା ଉପଚିହ୍ନି । କୁନ୍ତଚଣେର
କୁଟୀର ଏମନ ଅନ୍ଧକାର ଯେ ଦୂତ ପଥ ଦେଖିତେ ପାଇ ନା ।

୧ । କୁନ୍ତଚଣେ, ୪ର୍ଦ୍ଦ ଦୃଶ୍ୟ, ପୃଃ ୨୧ ।

୨ । କୁନ୍ତଚଣେ, ୪ର୍ଦ୍ଦ ଦୃଶ୍ୟ, ପୃଃ ୨୩ ।

মৃত । একি ঘোর স্তুক বন, একি অঙ্ককার !
 চারিদিকে বোপবাণ পথ নাহি কোথা !
 ওই বুঝি হবে তার আধার কূটীর,
 ওইখানে ক্রস্তচও বাস করে বুঝি !^১

ক্রস্তচও মাছুষ সহ করিতে পারে না, মৃতকে দেখিয়াই জুক হইয়া উঠিল ।

ক্রস্তচও । পথ ভূলে বুঝি তুই এসেছিস্ হেথা ?
 আমি ক্রস্তচও, এই অবণ্যের রাজা ।
 নগর-নিবাসী তোরা হেথা কেন এলি ?
 ঐশ্বর্য মাঝারে তোরা প্রাসাদে ধাকিস্,
 ননীর পুতুল যত ললনারে ল'য়ে
 আবেশে মুদ্দিত আখি, গদগদ ভাষা,
 ফুলের পাপড়ি পরে পড়িলে চৱণ
 ব্যাখ্যায় অধীর হ'য়ে উঠিস্ যে তোরা
 নগর-ফুলের কীট হেথা তোরা কেন ?
 আমি পৃথীবৰ্জ নই, আমি ক্রস্তচও ।
 মৃদু মিষ্ট কথা শুনি আহ্লাদে গলিয়া
 রাজ্য-ধন উপহার দিইনাক আমি !^২

মৃত বুঝাইয়া বলিল যে সে কোন অপকার করিতে আসে নাই ।

মৃত । 'ক্রস্তচও ! মিছে কেন করিতেছ রোঁস !
 উপকার করিতেই এসেছি হেথায় ।^৩

উপকারের কথা শুনিয়া ক্রস্তচও আরও জলিয়া উঠিল ।

ক্রস্তচও । বটে বটে, উপকার করিতে এসেছ !
 তোমরা নগরবাসী শ্ফীত দেহ সবে
 উপকার করিবারে সদাই উষ্টত !

১। ক্রস্তচও, ৭ম মৃত্যু, পৃঃ ২৯ ।

২। ক্রস্তচও, ১ম মৃত্যু, পৃঃ ২৯-৩০ ।

৩। ক্রস্তচও, ১ম মৃত্যু, পৃঃ ৩১ ।

ତୋମାଦେର ନଗରେ ବାଲକ ମେ ଟାଙ୍କ
ଉପକାର କରିତେ ଆସେନ ତିନି ହେଥା,
ଉପକାର କ'ରେ ମୋରେ ବେଶେଛେନ କିନେ ।^১

ଦୂତ ତଥନ ଜାନାଇଲ ଯେ ମହମ୍ବ ଘୋରୀ ପୃଥ୍ବୀରାଜେର ବିକଳେ ସୁକ୍ଷ୍ମ୍ୟାତ୍ମା
କରିଯାଛେନ, ଘୋରୀ କୁନ୍ତଚଣେର ସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିତେଛେନ, ପ୍ରତିଶୋଧ ଗ୍ରହଣେର
ଉପଯୁକ୍ତ ସମସ୍ତ ଉପଯୁକ୍ତି । କୁନ୍ତଚଣ ଏହି ସଂବାଦ ପାଇୟା ଅଭ୍ୟନ୍ତ ଉତ୍ସେଜିତ ହିୟା
ଉଠିଲ । ଏତମିନ ଧରିଯା ମେ ପୃଥ୍ବୀରାଜକେ ନିଜ ହଞ୍ଚେ ଶାନ୍ତି ଦିବାର ସଂକଳନ କରିଯା
ଆସିଯାଛେ, ଆଜ ମହମ୍ବ ଘୋରୀ ବୁଝି କୁନ୍ତଚଣେର ମୁଖେର ପ୍ରାସ କାଢିଯା ଲମ୍ବ !
ଅପରେର ହଞ୍ଚେ ପୃଥ୍ବୀରାଜ ନିହତ ହିଲେ କୁନ୍ତଚଣେର ପ୍ରତିହିଁଙ୍ଗା ପ୍ରସ୍ତି ଚରିତାର୍ଥ ହିବେ
ନା । କୁନ୍ତଚଣ ମୂଳକେ ଦୂର କରିଯା ଦିଲ ଏବଂ ଘୋରୀର ଆକ୍ରମଣ-ବାର୍ତ୍ତା ପ୍ରଚାର
କରିବାର ଜନ୍ମ ବାଜଧାନୀ ଯାତ୍ରା କରିଲ ।

ବାଜଧାନୀତେ ଆସିଯା କୁନ୍ତଚଣେର ପ୍ରାଣ ଅନ୍ତିର ହିୟା ଉଠିଯାଛେ, ଏତ ଲୋକ
ଏତ କୋଲାହଳ ତାହାର ସହ ହୟ ନା ।

କୁନ୍ତଚଣ । ଏକି ଘୋର କୋଲାହଳ ନଗରେ ପଥେ

ସମୁଖେ, ଦକ୍ଷିଣେ ବାଯେ, ସହି ବର୍ଦର
ଗାୟେର ତୁମର ଦିଯା ଯେତେହେ ଚଲିଯା ।

* * *

ଯେଥା ଯାଇ ଶତ ଆଧି ମୋର ମୁଖ ଚେଯେ
ଆଧିଶୁଳା ବୁଝି ମୋରେ ପାଗଳ କରିବେ !
ଯେଥା ହେରି ଚାରିଦିକେ ସ୍ଥର୍ଯ୍ୟେର ଆଲୋକ
ନୟନ ବିଧିଛେ ମୋରେ ବାନେର ମତନ !²

କିନ୍ତୁ ପୃଥ୍ବୀରାଜେର ସଂବାଦ ନା ପାଇଲେ ତ ଚଲିବେ ନା । ତିକ୍ଷା-ଚାହିୟା-ପାଓୟା
ଜୀବନ କୁନ୍ତଚଣେର ନିକଟ ଦୂଃଖ ହିୟା ଉଠିଯାଛେ, ପୃଥ୍ବୀରାଜକେ ନା ପାଇଲେ
କୁନ୍ତଚଣେର ଜୀବନେର ଅଭିଲାସ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହିବେ ନା । କୁନ୍ତଚଣ ବାଜଧାନୀର
ପଥେ ପଥେ ଥବର ଲଇୟା ବେଡ଼ାଇତେହେ ଯେ ପୃଥ୍ବୀରାଜ ବାଚିଯା ଆଛେନ କି ନା, ଏମନ
ସମୟେ ଏକଜନ ଦୂତ ଆସିଯା ସଂବାଦ ଦିଲ ଯେ ପୃଥ୍ବୀରାଜ ଯୁଦ୍ଧ ନିହତ ହିୟାଛେନ ।
କୁନ୍ତଚଣେର ଏ କଥା ଶୁଣିଯା ତାହାର ନିକଟ ସମ୍ମତ ପୃଥିବୀ ଘୁରିତେ ଲାଗିଲୁ ଦୂତକେଇ
ମେ ଆକ୍ରମଣ କରିତେ ଉତ୍ତତ ହଇଲ ।

୧ । କୁନ୍ତଚଣ, ୧ମ ଦୃଶ୍ୟ, ପୃଃ ୩୧ ।

୨ । କୁନ୍ତଚଣ, ୨ମ ଦୃଶ୍ୟ, ପୃଃ ୩୮ ।

କୁନ୍ଦଚଣ୍ଡ । ହତ ? ସେକି କଥା ? ମିଥ୍ୟା ବଲିସନେ ଯୁଢ଼ !
 ମରେନି ମେ, ମରେନି, ମରେନି ପୃଥ୍ବୀରାଜ ।
 ଏଥିନେ ଆଛେ ଏ ଛୁରି, ଆଛେ ଏ ହଦସ,
 ବଲ୍ ତୁଇ, ଏଥିନେ ମେ ଆଛେ ପୃଥ୍ବୀରାଜ ।
 କୋଥା ଯାମ, ବଲ୍ ତୁଇ ଏଥିନେ ମେ ଆଛେ ।^୧

ଦୂତ ଚଲିଯା ଗେଲେ କୁନ୍ଦଚଣ୍ଡ ବୁଝିଲ ପୃଥ୍ବୀରାଜ ସତ୍ୟାଇ ମରିଯାଛେ । ପ୍ରତିହିଂସା-
 ପ୍ରସ୍ତିକେ ଚରିତାର୍ଥ କରିବାର ଜୟାଇ କୁନ୍ଦଚଣ୍ଡ ବୀଚିଯା ଛିଲ, ପୃଥ୍ବୀରାଜେର ମୃତ୍ୟୁତେ
 କୁନ୍ଦଚଣ୍ଡର ଜୀବନେର ଏକମାତ୍ର ଅବଲମ୍ବନ ଭାଙ୍ଗିଯା ପଡ଼ିଲ, କୁନ୍ଦଚଣ୍ଡର ଜୀବନ ଶୃଷ୍ଟ
 ହଇଯା ଗେଲ ।

କୁନ୍ଦଚଣ୍ଡ । ମୁହଁରେ ଜଗନ୍ତ ମୋର ଧ୍ୱନି ହେଁ ଗେଲ ।
 ଶୃଷ୍ଟ ହେଁ ଗେଲ ମୋର ମମନ୍ତ ଜୀବନ !
 ପୃଥ୍ବୀରାଜ ମରେ ନାହିଁ, ମରେଛେ ସେ ଜନ
 ମେ କେବଳ କୁନ୍ଦଚଣ୍ଡ, ଆର କେହ ନୟ ।
 ଯେ ଦୂରନ୍ତ ଦୈତ୍ୟ-ଶିଶୁ ଦିନ ବାଞ୍ଚି ଧ'ରେ
 ହଦୟ ମାଧ୍ୟାରେ ଆମି କରିଛୁ ପାଲନ,
 ତା'ରେ ନିଯେ ଖେଲା ଶୁଦ୍ଧ ଏକ କାଜ ଛିଲ,
 ପୃଥ୍ବୀତେ ଆର-କିଛୁ ଛିଲ ନା ଆମାର,
 ତାହାରି ଜୀବନ ଛିଲ ଆମାର ଜୀବନ—
 ତାରି ନୟ କୁନ୍ଦଚଣ୍ଡ, ଆମି କେହ ନଇ ।^୨

କୁନ୍ଦଚଣ୍ଡର ପକ୍ଷେ ଜୀବନ ଧାରଣ କରିବାର ଆର କୋନ ହେତୁ ବହିଲ ନା, ମେ
 ବକ୍ଷେ ଛୁବିକା ବିନ୍ଦ କରିଲ ।

ଯଦିଓ କୁନ୍ଦଚଣ୍ଡ ଏହି ନାଟିକାଖାନିର ପ୍ରଧାନ ପାତ୍ର, ତଥାପି ଅମିଯାର କରଣ
 କାହିନୀ ନାଟିକାର ମଧ୍ୟେ ଏକଟି ସାମାଜି ଜିନିଷ ନହେ । ଅମିଯାର ମନେ ପ୍ରତି-
 ହିଂସାର କୋନ ଭାବ ଛିଲ ନା, ମେ ଆପନ ମନେ ଫୁଲ ତୁଳିଯା ମାଲା ଗୌଧିତ,
 ତକଦେହେ ଲତା ଜଡ଼ାଇୟା ଦିତ, ଆନନ୍ଦନେ ଗାନ ଗାହିତ । ପିତାକେ ମେ ଅତ୍ୟନ୍ତ
 ଭୟ କରିତ ; କିନ୍ତୁ ପିତା ଯେ କେନ ତାହାକେ ତିରଙ୍ଗାର କରିତେନ ତାହା ମେ କିଛୁଇ

୧ । କୁନ୍ଦଚଣ୍ଡ, ୧୨ଶ ଦୃଷ୍ଟ, ପୃଃ ୪୪-୪୫ ।

୨ । କୁନ୍ଦଚଣ୍ଡ, ୧୨ଶ ଦୃଷ୍ଟ, ପୃଃ ୪୫-୪୬ ।

ବୁଝିଲେ ପାରିତ ନା । ଟାଙ୍କ-କବିକେ ମେ ଏତ ଭାଲବାସେ ଅର୍ଥଚ ପିତା ଯେ ଟାଙ୍କ-
କବିକେ କେନ ଦୁ'ଚକ୍ରେ ଦେଖିଲେ ପାରେନ ନା ତାହା ମେ ଭାବିଯା ପାରନ ନା । କ୍ରତ୍ରଚଣ୍ଡ
ସଥନ ଟାଙ୍କକବିର ସହିତ ଦେଖା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କରିଲେ ନିଷେଧ କରିଯା ଲିଲେନ, ଅଭିଯାର
ମନ ତଥନ ଭାବିଯା ପଡ଼ିଲ, ମେ ଏକା ବସିଯା ଭାବିଲେ ଲାଗିଲ ।

ବଡ ମାଧ୍ୟ ଯାଏ ଏଇ ନକ୍ଷତ୍ରମାଲିନୀ
ନୃତ୍ୟ ଯାହିନୀର ମାଧ୍ୟ ଯିଶେ ଯାଇ ଯଦି ।
ଯତୁଳ ମହୀର ଏହି, ଟାଂଦେର ଜ୍ୟୋତନା,
ନିଶାର ଘୂର୍ଣ୍ଣ ଶାନ୍ତି, ଏବ ମାଧ୍ୟ ଯଦି
ଅଭିଯାର ଏ ଜୀବନ ଯାଏ ଯିଲାଇଯା !

ଆଧାର-ଜଳୁଟୀଯ ଅବଗୋ କଠୋର ଶାସନ-ଶୃଙ୍ଖଳେ ଆବନ୍ତ ହଇଯା ତାହାର
ଆରୋ କତଦିନ କାଟିବେ, କେ ଜାନେ ! ଏକମାତ୍ର ଟାଙ୍କକବିକେ ଦେଖିଯା ନିଜେର
ସହିର ଅବରୁଦ୍ଧ ଜୀବନେର କଥା ମେ କ୍ଷଣକାଳେର ଜନ୍ମଓ ଭୁଲିଯା ଥାକିଲେ ପାରିତ,
ଏଥନ ତାହାଓ ବନ୍ଦ ହଇଲ—

ପରଦିନ ଶ୍ରାତ:କାଲେ ଟାଙ୍କକବି ଅଭିଯାର କାଛେ ଆଲିଯା ବଲିଲେନ, “ତୋମାର
ଜନ୍ମ ଦୁଇଟି ଗାନ ବଚନୀ କରିଯା ଆନିଯାଛି ।” ଅଭିଯାର ହଦ୍ୟ ତଥନ ଭୟେ
କୌଣସିଲେଛେ, ମେ ଟାଙ୍କ-କବିକେ ଚଲିଯା ଯାଇଲେ ବଲିଲ । ବଲିଯାଇ ମନେ ହଇଲ
ତବେ ତ ଟାଙ୍କ-କବିର ସହିତ ଆର କଥନଓ ଦେଖା ହଇବେ ନା । ତାହାର ପର ଆବାର
ଭାବିଲ ଅଭିଯାର ଭାଗ୍ୟ ଯାହା ସତିବାର ସ୍ଟ୍ରୁକ, ଟାଙ୍କକବି ଯେନ ନିରାପଦେ ଥାକେନ ।
ଅଭିଯାର ତଥନ ଟାଙ୍କ-କବିକେ ଚଲିଯା ଯାଇବାର ଜନ୍ମ ବାର ବାର ଅଭ୍ୟବ୍ରୋଧ କରିଲେ
ଲାଗିଲ, ଟାଙ୍କକବି କିନ୍ତୁ ସମ୍ମନ କଥା ହାଲିଯା ଉଡ଼ାଇଯା ଦିଲେନ । ଅଭିଯାର ଏକବାର
ମନେ ହଇଲ ଯେ ତାହାର ପିତାକେ ଭାଲ କରିଯା ବୁଝାଇଯା ବଲିଲେ କି ତିନି କିଛୁଇ
ବୁଝିବେନ ନା ! ଅଭିଯାର ଟାଙ୍କକବିକେ ବଲିଲ —

ପିତାରେ ବୁଝାଯେ ତୁମି ବଲ ଏକବାର !

ବୋଲେ ତୁମି ଅଭିଯାରେ ଭାଲବାସ ବଡ,

ମାଝେ ମାଝେ ତାରେ ତୁମି ଆସ ଦେଖିବାରେ !

ଆର କିଛୁ ନଯ, ଶୁଦ୍ଧ ଏହି କଥା ବୋଲେ

ତୁମି ଯଦି ଭାଲ କ'ରେ ବଲେ ବୁଝାଇଯା

ନିଶ୍ୟ ତୋମାର କଥା ବାଖିବେନ ପିତା !^୧

୧ । କ୍ରତ୍ରଚଣ୍ଡ, ୨ର ମୃଦୁ, ପୃଃ ୧ ।

୨ । କ୍ରତ୍ରଚଣ୍ଡ, ୩ର ମୃଦୁ, ପୃଃ ୧୦ ।

ଟୋକରି ବଲିଲେନ, “ଆଜ୍ଞା ବଲିବ । କିନ୍ତୁ ଓ କଥା ଏଥନ ଧାରୁକ, ତୋମାକେ ମେ ଦିନ ଯେ ଗାନଟି ଶିଖାଇଯା ଦିଯାଛି ସେଇ ଗାନଟି ଆମାକେ ଶୁଣାଓ ।” ଅମିଯଟ ଧୀରେ ଧୀରେ ଗାହିତେ ଲାଗିଲ—

ରାଗିଣୀ—ମିଶ୍ର ଲଲିତ ।

ବସନ୍ତ-ପ୍ରଭାତେ ଏକ ମାଲତୀର ଫୁଲ
ପ୍ରଥମ ମେଲିଲ ଆୟି ତାର,
ଚାହିୟା ଦେଖିଲ ଚାରିଧାର ।
ଶୋନ୍ଦର୍ଯ୍ୟେର ବିଳୁ ସେଇ ମାଲତୀର ଚୋଥେ
ମହୀ ଅଗ୍ର ପ୍ରକାଶିଲ,
ପ୍ରଭାତ ମହୀ ବିଭାସିଲ—
ବସନ୍ତ-ଲାବଣ୍ୟ ସାଜି ଗୋ ;
ଏକି ହର୍ଷ—ହର୍ଷ ଆଜି ଗୋ !

ଉଷାରାଣୀ ଦାଡ଼ାଇଯା ଶିଯରେ ତାହାର
ଦେଖିଛେ ଫୁଲେର ଘୂମ-ଭାଙ୍ଗ ।
ହରମେ କପୋଳ ତାର ରାଙ୍ଗ !
ଆକାଶ ଶୁନୀଲ ଆଜି କିବା
ଅରୁଣ ନୟନେ ହାଙ୍ଗ-ବିଭା,
ବିମଳ ଶିଶିର-ଧୌତ ତମୁ
ହାମିଛେ କୁମ୍ଭ-ରାଜି ଗୋ ;
ଏକି ହର୍ଷ—ହର୍ଷ ଆଜି ଗୋ !

ମଧୁକର ଗାନ ଗେଯେ ବଲେ—
“ମଧୁ କଇ, ମଧୁ ଦାଓ ଦାଓ !”
ହରଷେ ହୃଦୟ ଫେଟେ ଗିଯେ
ଫୁଲ ବଲେ—“ଏହି ଲାଗ, ଲାଗ !”
ବାଯୁ ଆସି କହେ କାନେ କାନେ—
“ଫୁଲବାଲୀ, ପରିମଳ ଦାଓ !”

ଆନନ୍ଦେ କୌଣସୀ କହେ ଫୁଲ—
 “ଯାହା ଆଛେ ସବ ଲ’ଯେ ଯାଓ !”
 ହରସ ଧରେ ନା ତାର ଚିତେ,
 ଆପନାରେ ଚାମ ବିଳାଇତେ—
 ନୂତନ ଅଗଂ ଦେଖି ରେ
 ଆଜିକେ ହରସ ଏକି ରେ !

ଗାନ ଶେଷ ହଇଲେ ଚାନ୍ଦକବି ବଲିଲେନ, “ଏହିବାର ଆମି ଏକଟି ଗାନ ଶିଥାଇସାଦି”, ବଲିସା ତିନି ଗାହିତେ ଲାଗିଲେନ—

ରାଗିଣୀ— ମିଶ୍ର ଗୋଡ଼ ସାରଙ୍ଗ ।

ତକତଳେ ଛିମ୍ବ-ବୃକ୍ଷ ମାଲତୀର ଫୁଲ
 ମୁଦିସା ଆମିଛେ ଆୟି ତାର,
 ଚାହିସା ଦେଖିଲ ଚାରିଧାର ।
 ଶୁଭ ତୁଳରାଶି ମାବେ ଏକଳା ପଡ଼ିସା—
 ଚାରିଦ୍ଵିତୀକେ କେହ ନାହି ଆର ।
 ନିରଦୟ ଅସୀମ ସଂସାର ।
 କେ ଆଛେ ଗୋ ଦିବେ ତାର ତୃଷିତ ଅଧରେ
 ଏକ ବିକ୍ଷୁ ଦିଶିବେର କଣା ?
 କେହ ନା— କେହ ନା ।

ମଧୁକର କାହେ ଏସେ ବଲେ—
 “ମଧୁ କହି, ମଧୁ ଚାଇ ଚାଇ ।”
 ଧୀରେ ଧୀରେ ନିଃଖାସ ଫେଲିସା
 ଫୁଲ ବଲେ— “କିଛୁ ନାହି ନାହି ।”
 “ଫୁଲବାଲୀ ପରିମଳ ଦାଓ”
 ବାୟୁ ଆସି କହିତେବେ କାହେ,
 ମଲିନ ବଦନ ଫିରାଇସା
 ଫୁଲ ବଲେ— “ଆର କିବା ଆଛେ ?”

ମଧ୍ୟାକ୍ଷ-କିରଣ ଚାରିଦିକେ,
ଥର ଦୁଷ୍ଟି ଚେଯେ ଅନିମିଶେ,
ଫୁଲଟିର ସୁତ ପୋଣ ହାଗ୍
ଧିରେ ଧିରେ ଶୁକାଇଯା ଯାଏ ।

এমন সময়ে কন্দুচও আসিয়া উপস্থিত। অমিয়া কি করিয়া ঠাইকবিকে
রক্ষা করিবে তাই ভাবিয়া আকুল; মে সমস্ত দোষ নিজের মাথায় পাতিয়া
লইল।

ଅମ୍ବିଆ । ପିତା, ପିତା, କ୍ଷମା କର, କ୍ଷମା କର ଯୋରେ ;
 ଆପନି ଏସେହି ଆମି ଟାଂକବି କାହେ,
 ଟାଂଦେର କି ଦୋଷ ତାହେ ବଲ ପିତା, ବଲ !
 ଏସେହିମୁ କିଛୁତେଇ ପାରିନି ଧାକିତେ,
 ନିଜେ ଏସେହିମୁ ଆମି, ଟାଂଦେର କି ଦୋଷ ୧୩

ଟାଙ୍କବିର ସହିତ କୁଦ୍ରଚଣେର ସଥନ ଦ୍ୱଦ୍ୟୁକ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ ହୟ, ଅମିଆ ତଥନ ମୂର୍ଛିତ ହଇୟା ପଡ଼ିଯାଛିଲ । କୁଦ୍ରଚଣ ସଥନ ଟାଙ୍କବିର ନିକଟ ପ୍ରାଗଭିକ୍ଷା କରିଲେନ ଅମିଆର ମୁର୍ଛା ତଥନେ ଭାଙ୍ଗେ ନାହିଁ । ଇତିମଧ୍ୟେ ରାଜଧାନୀ ହଇତେ ଦୂତ ଆସିଯା ଟାଙ୍କବିକେ ଜାନାଇଲ ଯେ ବାଜୋର ସମ୍ମ ବିପଦ, ରାଜସଭାଯେ ଟାଙ୍କବିର ଉପହିତି ଏଥନାହିଁ ଆବଶ୍ୟକ, ନିମେଷ ଫେଲିବାର ଅବସର ନାହିଁ । ଅମିଆର ସହିତ କଥା ବଲିବାର ଆବ ଅବସର ସଟିଲ ନା । ଟାଙ୍କବି ଚଲିଯା ଗେଲେନ ।

তাহার পর অমিয়া যখন চাঁদকবিকে খুঁজিবার জন্য রাজধানীতে আসিল, চাঁদকবি তখন মহম্মদগোবীর সহিত যুক্ত করিবার জন্য শিবিরে চলিয়া গিয়াছেন। অমিয়া সারাদিন পথে পথে ঘূরিয়া চাঁদকবির দেখা পাইল না। বাত্রির অক্ষকাবে ঝড় উঠিয়াছে, দিকে দিকে বিদ্যুৎ চমকাইতেছে;—এই ভৌষণ দুর্ঘোগে অমিয়া হতাশ-হৃদয়ে পথের ধারে বসিয়া পড়িল। সৌভাগ্যক্রমে বনের এক কাঠরিয়া তাহাকে আশ্রয় দেওয়ায় অমিয়ার প্রাণরক্ষা হইল।

এদিকে চৌকবি অমিয়ার জন্ম ভাবিয়া আকুল, শিবিরে বসিয়া শুধু অমিয়ার কথা মনে পড়িতেছে।

১। মন্ত্রচতু. দ্বয় দৃশ্য. পৃঃ ১৭-১৮। কাষা-গ্রিস্তাবলী (১৩০৩), কৈশোরক. পৃঃ ৫।

२। ग्रन्थाचारण, अस्त्र दुश्श, पृष्ठ १४।

ମହା ଧାରୁକ କାଜ, ଆଜ ଏକବାର
ଅମିଆରେ ନୀ ଦେଖିଲେ ନାହିଁ ଥାକିତେ ।
ନୀ ଜାନି ସେ ଅଭାଗିନୀ କି କରିଛେ ଆହା ।
ହୃଦୟ ମେ ମହିଷେ ସିଂହ'ଅତ୍ୟାଚାର ।

* * * *

ପ୍ରଭାତେର ଫୁଲ ତୁଇ, ଦିବସେର ପାଥୀ,
କବେ ଏ ଆଧାର ବାତି ଫୁରାଇବେ ତୋର ?
ଓହ ମୁଖଥାନି ନିଯେ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ନଯନେ
ଗାନ ଗାବି ଥେଲାଇବି ପ୍ରଶାନ୍ତ ହରଷେ ।

ଆବାର ଦୂତ ଆସିଯା ଥବର ଦିଲ ସେ ଶକ୍ତ୍ରୈନ୍ଦ୍ର ରାତ୍ରିଯୋଗେ ଅଲକ୍ଷ୍ୟ ଆସିଯା
ତିନ କ୍ରୋଷ ଦୂରେ ଶିବିର ଫେଲିଯାଛେ, ଏଥିନି ଯୁଦ୍ଧସଜ୍ଜା କରିତେ ହିବେ । ଚାନ୍ଦକବି
ମୈତ୍ରଦଳକେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାର ଜଣ୍ଠ ଚଲିଯା ଗେଲେନ, ଅମିଆର ସହିତ ଆର ଦେଖା
କରା ହିଲ ନା ।

ବେଳା ଦିନରେ ରାଜଧାନୀର ପଥେ ଦଲେ ଦଲେ ଲୋକ ଅଞ୍ଚଲକୁ ଲାଇଯାଛେ, ଚଲିଯାଛେ,
ମୈତ୍ରଦଳ ଯୁଦ୍ଧଯାତ୍ରା କରିତେଛେ । ନେପଥ୍ୟେ ଅମିଆ ଗାନ ଗାହିଯା ଚଲିଯାଛେ,
ବିଦ୍ୟମେ ପୂର୍ବେ ଚାନ୍ଦକବି ଯେ ଗାନ ତାହାକେ ଶିଖାଇଯାଇଲେନ ସେଇ ଗାନଟି ।—

ତରତଳେ ଛିନ୍ନ-ବୃକ୍ଷ ମାଲତୀର ଫୁଲ
ମୁଦିଯା ଆସିଛେ ଆୟି ତାର ।
ଚାରିଦିକେ କେହ ନାହିଁ ତାର—
ନିରଦୟ ଅସୀମ ସଂମାର ।”

ଚାନ୍ଦକବି ଏକଦଳ ମୈତ୍ରକେ ଲାଇଯା ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରେ ଯାଇତେଛିଲେନ, ହଠାତ୍ ମନେ ହିଲ
ଯେନ ଅମିଆର କର୍ତ୍ତା ଶୁଣିଲେନ, କିନ୍ତୁ ପରକଣେଇ ଭାବିଲେନ ଯେ ମଧ୍ୟାହ୍ନେ ରାଜପଥେ
ଦେଇ କରିଯା ଆସିବେ । ଏକଜନ ସେନାପତି ଆସିଯା ସଂବାଦ ଦିଲ ଯେ ହିନ୍ଦୁମୈତ୍ର
ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରେ ଅତିଶ୍ୟ ଝାଙ୍କି, ସାହାଯୋର ଆଶାଯ ଏଥିନ ଏକଟା କରିତେଛେ, ବିଲମ୍ବ
ହିଲେ ତାହାରା ହତାଶ ହାଇଯା ପଡ଼ିବେ । ଚାନ୍ଦକବି ବଲିଲେନ “ତବେ ଚଲ ଦ୍ଵରା, ଆର
ଦେବୀ ନୟ ।” ଏମନ ସମୟେ ଅମିଆ ଆସିଯା ଭାକିଲ—

অমিয়া । টান্ড, টান্ড—ভাই মোর—

মৈন্যগণ । কে তুই ! দূর হ' ।

মেনাপতি । স'বৈ দাঢ়া, পথ ছাড়, চল মৈন্যগণ !

টান্ডকবি । (স্তুতি হইয়া), অমিয়া রে—

মেনাপতি । টান্ডকবি, এই কি সময় !

আমাদের মুখ চেয়ে সমস্ত ভারত,

ছেলেখেলা পেলে একি পথের ধারেতে ?

চল' চল' বাজা ও বাজা ও রণ-ভেরী !

টান্ডকবি । (যাইতে যাইতে) অমিয়া রে, ফিরে এসে—

মেনাপতি । বাজা ও দুর্ভুতি !

[রণবাণ্য । মৈন্যগণের সহিত টান্ডকবির

প্রস্থান ।]^১

দুর্ভুতির শব্দে টান্ড-কবির কথা ডুবিয়া গেল, অমিয়ার কানে কোন কথা পৌছিল না । অমিয়া আর সহ করিতে পারিল না, অবসন্নহৃদয়ে পথপ্রাপ্তে বনিয়া পড়িল । ক্রমে রাত্রি হইয়া আসিল, রাজধানী পথ নিষ্কৃত । অমিয়ার মনে শুধু এক কথা—

চলে গেল !—সকলেই চ'লে গেল গো !

দিনরাত্রি পথে পথে করিয়া ভয়ণ

এক মুহূর্তের তরে দেখা হ'ল যদি,

চ'লে গেল ? একবার কথা কহিল না ?

একবার ডাকিল না অমিয়া বলিয়া ?

স্বপ্নের মতন সব চ'লে গেল গো ।^২

চলিতে চলিতে অমিয়া সেই অরণ্যের পথে আসিয়া উপস্থিত হইল । অমিয়া ভাবিল আর কোথাও যখন আশ্রয় মিলিল না পিতার নিকটেই ফিরিয়া যাই, সে অরণ্যে ফিরিয়া চলিল । তার হৃদয় কিন্তু ভাঙ্গিয়া গিয়াছে ।

মা গো মা, হৃদয় বুঝি ফেটে গেল ঘোর !

প্রাণের বক্ষন বুঝি ছিঁড়ে গেল সব ।

১। পঞ্চাশ, ৮ম, দৃশ্য, পৃঃ ৩৫-৩৬ ।

২। পঞ্চাশ, ১০ম দৃশ্য, পৃঃ ৪০ ।

ଟାଙ୍କ, ଟାଙ୍କ, ଭାଇ ମୋର, ଦେଖୁ ହ'ଲ ଯନ୍ତି,

ଏକବାର ଭାକିଲେ ନା ଅମିଯା ବଲିଯା ?

ଅରଣ୍ୟ ଫିରିଯା ଆମିଯା ଅଭାଗିନୀ ଦେଖିଲ ଯେ ପିତା ନିଜବକ୍ଷେ ଛୁରିକା ବିକ୍ଷି
କରିଯାଇଛେ । ଅମିଯା ପିତାର ପାଯେର ଉପର କୌଦିଯା ପଡ଼ିଲ ।

ଅମିଯାଙ୍କେ ଦେଖିଯା କୁଦ୍ରଚଣ୍ଡ ଚମକିଯା ଉଠିଲ । ଏତଦିନ ପରେ ଆଜ ମରିବାର
ସମୟ ତାହାର ମନେ ପଡ଼ିଲ ଯେ ତାହାର କଣ୍ଠ ଆଚେ । ପ୍ରତିହିଂସା-ବୃତ୍ତିର କଟିନ
ଆବରଣ ଭେଦ କରିଯା କୁଦ୍ରଚଣ୍ଡର ପିତୃଶ୍ଵର ଉଦ୍ଦେଶ ହଇଯା ଉଠିଲ ।

କୁଦ୍ରଚଣ୍ଡ । ଆୟ ମା ଅମିଯା ମୋର, କାହେ ଆୟ ବାଚା ।

ଏତଦିନ ପିତା ତୋର ଛିଲ ନା ଏ ଦେହେ,

ଆଜ ସେ ସହମୀ ହେଥା ଏମେହେ ଫିରିଯା ।

ଅମିଯା, ମଲିନ ବଡ଼ ମୁଖଖାନି ତୋର,

ଆହା ବାଚା, କତ କଷ ପେଲି ଏ ଜୀବନେ ।

ଆର ତୋରେ ହୃଦୟ ପେତେ ହବେ ନା, ବାଲିକା,

ପାଷଣ ପିତାର ତୋର ଫୁରାଯେଛେ ଦିନ ।

ଏତଦିନ ପରେ ଅମିଯା ଏହି ପ୍ରଥମ ପିତୃଶ୍ଵରର ପରିଚୟ ପାଇଲ, ମେ ପିତାଙ୍କେ
ଜଡ଼ାଇଯା ଧରିଯା ବଲିଲ —

ଅମିଯା । ଓ କଥା ବୋଲ ନା ପିତା, ବୋଲ ନା, ବୋଲ ନା ।

ଅମିଯାର ଏ ସଂସାରେ କେହ ନାହିଁ ଆର ।

ତାଡାୟେ ଦିଯେଛେ ମୋରେ ସମସ୍ତ ସଂସାର,

ଏମେହେ ପିତାର କୋଳେ ବଡ଼ ଶ୍ରାନ୍ତ ହେୟ ।

ଯେଥେ ତୁମି ଯାବେ ପିତା ଯାବ ସାଥେ ସାଥେ,

ଯା ତୁମି ବଲିବେ ମୋରେ ସକଳି ଶୁନିବ,

ତୋମାରେ ତିଲେକ ତରେ ଛାଡ଼ିବ ନା ଆର ।

ଆସନ୍ନ-ମୃତ୍ୟୁ କୁଦ୍ରଚଣ୍ଡକେ ବୁକେ ଟାନିଯା ଲାଇଲ ।

କୁଦ୍ରଚଣ୍ଡ । ଆୟ ମା ଆମାର ତୁଇ ଧାକ ବୁକେ ଧାକ ।

ସମସ୍ତ ଜୀବନ ତୋରେ କତ କଷ ଦିଲୁ !

ଏଥନ ସମୟ ମୋର ଫୁରାଯେ ଏମେହେ,

ଆଜ ତୋରେ କି କରିଯା ଶୁଥୀ କରି ବାଚା ?

* * *

ଅମିଆ ମା, କାଦିସିନେ, ଥାକ୍ ବୁକେ ଥାକ୍ ।^୧

ଏହିକେ ମହମଦ-ଘୋରୀ ହଞ୍ଚିନାପୁର ଅଧିକାର କରିଯାଛେ, ପୃଥ୍ବୀରାଜେର ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ବିଲୁପ୍ତ । ଟାଦକବି ଧରଂସକୃତ ଛାଡ଼ିଯା ଚଲିଯାଛେନ ।

ଟାଦକବି । ପୃଥ୍ବୀରାଜ, ରାଜଦଶ, ଦୋର୍ଦଶ ପ୍ରତାପ,
ହାସି-କାନ୍ତା ଲୀଳାମନ୍ଦ ନଗର ନଗରୀ,
ଅଚଳ ଅଟଳ କାଳ ଛିଲ ବର୍ତ୍ତମାନ,
ଆଜ ତାର କିଛୁ ନାହି । ଚିହ୍ନମାତ୍ର ନାହି !
ଏହି ଯେ ଚୌଦିକେ ହେରି ଗ୍ରାମ ଦେଶ ଘଟ,
ଏହି ଯେ ମାହୁସଗଣ କରେ କୋଲାହଳ,
ଏ କି ସବ ଶ୍ରାନ୍ତେତେ ମରୀଚିକୀ ଆକୀ ।^୨

ଏ ସମନ୍ତରେ ମଧୋଓ କିନ୍ତୁ ଟାଦକବିର ମନେ ପଡ଼ିତେଛେ ଅମିଆର କଥା । ଟାଦକବି ଆର ଥାକିତେ ପାରିଲେନ ନା, ଅମିଆର ସଙ୍କାଳେ ଅରଣ୍ୟ ଚଲିଲେନ । କୁଟୀରେ ନିକଟ ଆସିଯା ଦେଖିଲେନ ଯେ ସମସ୍ତ ନିଷ୍ଠକ, କୋନ ସାଡାଶବ୍ଦ ନାହି । ପଦଶକ୍ତେ ପ୍ରତିଧିବନି କାଦିଯା ଉଠିତେଛେ, ହାହୀ କରିଯା ବାୟୁ ବହିତେଛେ । ସନ୍ତପଣେ କୁଟୀରେ ରୁଦ୍ଧ ଉଦ୍‌ଘାଟନ କରିଯା ଟାଦକବି ଦେଖିଲେନ କୁଦ୍ରଚଣ୍ଡେର ମୃତ-ଦେହର ପାଶେ ମୂର୍ମୂର୍ମୁ ଅମିଆ । ଆକୁଳ କଟେ ଅମିଆକେ ଡାକିଲେନ—

ଅମିଆ, ଅମିଆ, ମେହେର ପ୍ରତିମା,
ଟାଦକବି ଭାଇ ତୋର ଏମେହେ ହେଥୋଯ ।

୧ । ପ୍ରକ୍ରିଯା, ୧୨ଶ ଦୃଶ୍ୟ, ପୃଃ ୪୬-୪୭ ।

୨ । ପ୍ରକ୍ରିଯା, ୧୩ଶ ଦୃଶ୍ୟ, ପୃଃ ୪୮ ।

পথ-মোচন

অনেক সময় দেখা যায় যে প্রশ্ন সহজ হওয়ায় পরীক্ষার্থীরা ফেল করিতে থাকে। এক-একটি সহজ বিষয়ে নানা প্রকার কল্পিত রূপক অর্থের আবরণে চাপা পড়িয়া যায়, নিতান্ত সহজ কথা আধ্যাত্মিক বাখ্যার আতিশয়ে ঝাপসা বলিয়া মনে হইতে থাকে। বৈক্ষণনাথের লেখা সমস্কেও দেখা যায় যে একটি বিশেষ তত্ত্ব-কথা বা একটি বিশেষ রূপক অর্থ আবিষ্কার করিবার কোকে অনেক সময়ে লোকে মূল বিষয়টিকে ভুলিয়া যায়, আসল কথাটি সহজ বলিয়াই লোকে ভুল বুঝে। “মৃক্তধারা” নাটকখানি সমস্কেও এইরূপ ঘটিবার সম্ভাবনা আছে, সেইজন্ত গোড়াতেই “মৃক্তধারা” সহজ অর্থটিকে সহজ ভাবে বুঝিয়া লইবার চেষ্টা করা দরকার।

(১)

নাটকখানির সম্মুখে সমস্ত মঞ্চ জুড়িয়া পড়িয়াছে নানা মানুষের চলাচলের পথ ; দূরে আকাশে একটী অভ্রদেৱী লৌহযন্ত্রের মাধা অঙ্গুরের মত ইঁই করিয়া রহিয়াছে, অপর দিকে তৈরব-মন্দির-চূড়ার ত্রিশূল ; পিছনে বীধন-বীধা “মৃক্তধারা”, জলের শব্দ আসিয়া পৌছিতেছে কিন। স্পষ্ট বুঝা যায় না ; মাঝে মাঝে তৈরব-মন্দির শুনা যাইতেছে—

জয় তৈরব, জয় শক্তর,
জয় জয় জয় প্রলয়কর,
শক্তর শক্তর।

আর এই সমস্তের মাঝখানে রহিয়াছেন উত্তরকূটের যুবরাজ অভিজিৎ।

অভিজিতের জন্ম রাজ-বাড়িতে হয় নাই মৃক্তধারা ঝরণা-তলা হইতে তাঁহাকে কুড়াইয়া পাওয়া গিয়াছিল ; তাঁহার কপালে রাঙচক্রবর্ণীর চিহ্ন দেখিয়া তাঁহাকে যুবরাজ করা হইয়াছে। অভিজিৎ এ খবর জানিতেন না, তবুও ঝরণার শব্দের পথের শুরু তাঁহার মন উত্তল হইয়া উঠিত। গৌরীশিথরের দিকে তাকাইয়া যুবরাজ ভাবিতেন —“যে-সব পথ এখনে কাটা হয়নি ঐ দুর্গম-

ପାହାଡ଼େର ଉପର ଦିଯେ ମେହି ଭାବୀ କାଳେର ପଥ ଦେଖିତେ ପାଞ୍ଚି—ଦୂରକେ ନିକଟ କରିବାର ପଥ ।”

ଏକଦିନ ଯୁବରାଜ ଶୁଣିଲେନ ସେ ମୁକ୍ତଧାରାର ଉତ୍ସେବ ନିକଟେ କୋନ୍ ସରଛାଡ଼ା ଯା ତୀହାକେ ଜନ୍ମ ଦିଆଇଛେ । ଅଭିଜିଃ ବୁଝିଲେନ ସେ ତୀହାର ଜୟକ୍ଷମେ ଗିରିରାଜ ତୀହାକେ ପଥେ ଅଭ୍ୟାର୍ଥନୀ କରିଯାଇଛେ, ଘରେର ଶର୍ଷ ତୀହାକେ ସବେ ଡାକେ ନାହିଁ । ଇହାର ପର ହିତେ ଯୁବରାଜଙ୍କେ ଅନେକ ସମୟେଇ ଆର ରାଜବାଢ଼ିତେ ଦେଖା ଯାଇତ ନା, ତିନି ରାଜବାଢ଼ି ଛାଡ଼ିଯା ବାବୁଗାତଳାଯ ଚଲିଯା ଯାଇତେନ । ଜିଜ୍ଞାସା କରିଲେ ବଲିତେ—“ଐ ଜଳେର ଶବେ ଆମି ଆମାର ମାତୃଭାଷା ଶୁଣିତେ ପାଇଁ”, ବଲିତେନ—“ଆମି ପୃଥିବୀତେ ଏମେଚି ପରି କାଟିବାର ଜନ୍ମେ, ଏହି ଥବର ଆମାର କାହିଁ ଏମେ ପୌଛେଚେ ।”

ଯୁବରାଜଙ୍କେ ତଥନ ଶିବତରାଇଯେର ଶାମନଭାର ଅର୍ପଣ କରିଯା ମୁକ୍ତଧାରାର ନିକଟ ହିତେ ଦୂରେ ପାଠାଇଯା ଦେଓଯା ହଇଲ । ଅଭିଜିଃ କିନ୍ତୁ ମୁକ୍ତଧାରାର ମାତୃଭାଷା ଭୁଲିତେ ପାରିଲେନ ନା । ଶିବତରାଇଯେର ଅଭ୍ୟଳାଚଲେର ପଥ ବନ୍ଧ କରିବାର ଜନ୍ମ ଅନେକଦିନ ହଇଲ ନନ୍ଦିସଙ୍କଟେ ଗଡ଼ ଗୌଧିଯା ତୋଳା ହଇଯାଇଲ, ଅଭିଜିଃ ଏହି ବହୁ-ଦିନେର ପୂର୍ବାତନ ଗଡ଼ ଭାଣିଯା ନନ୍ଦିସଙ୍କଟେର ପଥ ଖୁଲିଯା ଦିଲେନ । ଉତ୍ସରକୁଟେର ସ୍ଵାର୍ଥ ଆସାତ ଲାଗାଯ ଉତ୍ସରକୁଟେର ଅଧିବାସୀରୀ ଉତ୍ସେଜିତ ହଇଯା ଉଠିଲ, ଯୁବରାଜ ଅଭିଜିଃକେ ଉତ୍ସରକୁଟେ ଫିରିଯା ଆସିତେ ହଇଲ ।

ଅଭିଜିଃ ଉତ୍ସରକୁଟେ ଫିରିଯା ଆସିଯା ପ୍ରଥମେଇ ଦେଖିଲେନ ମୁକ୍ତଧାରାର ବୀଧି ବୀଧା ହଇଯା ଗିଯାଇଛେ । ଶିବତରାଇଯେର ପ୍ରଜାଦେର କିଛୁତେହି ବାଧ୍ୟ କରା ଯାଏ ନାହିଁ । ଏତଦିନ ପରେ ସନ୍ଦରାଜ ବିଭୂତି ମୁକ୍ତଧାରାର ଜଳକେ ଆୟତ୍ତ କରିଯା ତାହାଦିଗଙ୍କେ ବଶ ମାନାଇବାର ଉପାୟ କରିଯା ଦିଆଇଛେ, ଶିବତରାଇଯେର ପ୍ରଜାଦେର ପିପାସାର ଜଳ ଏହିବାର ବନ୍ଧ କରା ଚଲିବେ, ଶିବତରାଇଯେ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଆମନ୍ଦପ୍ରାୟ । ଏହି ଅସାମାନ୍ୟ କୌଣସିକେ ପୂରସ୍ତ୍ତ କରିବାର ଉପଲକ୍ଷ୍ୟ ଉତ୍ସରକୁଟେର ସମସ୍ତ ଲୋକ ଉତ୍ସବ କରିତେଛେ । ସନ୍ଦରାଜ ବିଭୂତିର ପ୍ରଶଂସାୟ, ସନ୍ଦ-ମହିମା-ଜ୍ୟଗାନେ ସମସ୍ତ ନଗରୀ ମୁଖରିତ ।

କିନ୍ତୁ ଏହି ବୀଧି ତ ମହଜେ ବୀଧା ହୁଏ ନାହିଁ । ବୀଧି ବାରବାର ଭାଣିଯା ପଡ଼ିଯାଇଛେ, କତ ଲୋକ ଧୂଲାବାଲି ଚାପା ପଡ଼ିଯାଇଛେ, କତଲୋକ ବନ୍ଧୟା ଭାସିଯା ଗିଯାଇଛେ । ଉତ୍ସରକୁଟେ ସଥନ ମଜୁର ପାଞ୍ଚାଯା ଯାଏ ନାହିଁ ତଥନ ରାଜାର ଆଦେଶେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସବ ହିତେ ଆଠାରୋ ବ୍ସରେର ଉପର ବ୍ସମେର ଯୁବକଙ୍କେ ଜୋର କରିଯା ଧରିଯା ଆନା ହଇଯାଇଲ, ଭାହାଦୁର ମଧ୍ୟ ଅନେକେହି ଫିରେ ନାହିଁ । ମେଥାନକାର କତ ମାଘେର ଅଭିଶାପେର ଉପର ସନ୍ଦ-ଶକ୍ତି ଜୟି ହଇଯାଇଛେ । ମାଘେର କ୍ରନ୍ଦନ କିନ୍ତୁ ଥାମେ

নাই। জয়েৎসবের মধ্যেও শুনা যাইতেছে, জনাই 'গ্রামের অস্তা কানিয়া বেড়াইতেছে—“সুমন ! আমার সুমন ! বাবা আমার সুমন এখনো ফিরুল না !……তাকে যে কোথায় নিয়ে গেল। আমি বৈরবমন্দিরে পূজো দিতে গিয়েছিলুম—ফিরে এসে দেখি তাকে নিয়ে গেচে। বাবা সুমন ! সৃষ্টি ত অস্ত যাও—আমার সুমন'ত এখনো ফিরুল না !”

উক্ষেৰুক্ষেৱেচুল হাতে বাঁকা ডালেৱ লাঠি পাগল বটুক সকলকে ভাকিয়া বলিতেছে—“সাবধান, বাবা, সাবধান। যেয়ো না ও পথে, সময় থাকতে ফিরে যাও। ……বলি দেবে, নৱবলি। আমাৰ দুই জোয়ান নাতিকে জোৱ কৱে নিয়ে গেল, আৱ তাৱা ফিরুল না……সাবধান, বাবা সাবধান, যেওনা ও পথে !”

একদিকে নাগরিকদিগেৱ উৎসবকোলাহল, অপৰ দিকে মাঝেৱ ক্রন্দন, পাগলেৱ অভিশাপ, তাৱ মাঝে ধাকিয়া ধাকিয়া ধৰনিত হইতেছে—

তিমিৰ-হৃদবিদ্বারণ

অলংকি-নিদাকৃপ,

মন্ত্ৰ-শূশ্নান-সঞ্চয়,

শক্তিৰ শক্তিৰ !

যুবরাজ ফিরিয়া আসিয়া এ সমস্তই দেখিলেন। পাগল বটুক আসিয়া তাহাকে খবৰ দিল—“জান না, যুবরাজ ? ওৱা যে আজ যন্ত্ৰবেদীৰ উপৰ তৃষ্ণাৰাক্ষসীৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিবে। মাছুৰ বলি চায়।” অস্তা আসিয়া তাহাকে জিজ্ঞাসা কৰিল—“সুমন ! বাবা সুমন ! যে পথ দিয়ে তাকে নিয়ে গেল সে পথ দিয়ে তোমৰা কি কেউ যাওনি ?”

যুবরাজ বুঝিলেন যে রাজপ্রাসাদেৱ শাসন-নীতিৰ সহিত তাহাৰ জীবনেৱ কোন সত্ত্ব মিলন ঘটা সম্ভবপৰ নহে। মুক্তধাৰাৰ উৎসেৱ নিকট তাহাৰ জন্ম, পথ খুলিয়া দিবাৰ আহৰণটিকে তাহাৰ অস্তৱতম চৈতন্যেৱ মধ্যে ধাৰণ কৰিয়া তিনি জয়লাভ কৰিয়াছেন, তাই অভিজিৎ স্পষ্ট বুঝিলেন যে রাজগৃহে তাহাৰ স্থান নাই। ভাই-বোনেৱ সমস্তেৱ জ্ঞান অভিজিতেৱ সহিত মুক্ত-ধাৰাৰ যোগ ভিতৰে বাহিৰে; এই ভিতৰকাৰ যোগেৱ পৰিচয় তিনি বাহিৰেৱ ঘটনাৰ মধ্যেও দেখিতে পাইলেন, সেইজন্তেই মুক্ত-ধাৰাৰ বীধ-বীধাৰ বেদনা অভিজিৎকে এমন কঠিনভাৱে আঘাত কৰিল। অভিজিতেৱ মনে হইল—“মাঝুৰেৱ ভিতৰেৱ রহস্য বিধাতা বাহিৰেৱ কোথাও না কোথাও

ଲିଖେ ବେଥେଛେ; ଆମାର ଅନ୍ତରେର କଥା ଆଚେ ଏ ମୁକ୍ତଧାରାର ମଧ୍ୟେ । ତାରଇ ପାଯେ ଓରା ସଥନ ଲୋହାର ବେଡ଼ି ପରିଯେ ଦିଲେ ତଥନ ହଠାତ୍ ଘେନ ଚମକ ଭେଡେ ବୁଝିତେ ପାରିଲୁମ ଉତ୍ତରକୁଟେର ସିଂହାମନଇ ଆମାର ଜୀବନଶ୍ରୋତର ବୀଧି । ପଥେ ବେରିଯେଚି ତାରଇ ପଥ ଖୁଲେ ଦେବାର ଜଣେ ।” ଅଭିଜିଃ ରାଜକୁମାର ସମୟକେ ବଲିଲେନ—“ଆମାର ଜୀବନେର ସ୍ନେତ ରାଜବାଡିର ପାଥର ଡିଙ୍ଗିଯେ ଚଳେ’ ଯାବେ ଏହି କଥାଟା କାନେ ନିଯେଇ ପୃଥିବୀତେ ଏମେଚି ।” ଅଭିଜିଃ ବୁଝିଲେନ ପ୍ରାଣ ଦିଯାଏ ମୁକ୍ତଧାରାର ବୀଧି ତୋହାକେ ଭାଙ୍ଗିତେଇ ହଇବେ ।

ଏମନ ସମୟ ରାଜାଜ୍ଞାୟ ଧୂତ ହଇଯା ଯୁବରାଜ କାରାଗାବେ ବନ୍ଦୀ ହଇଲେନ । ତଥନ ଶ୍ରୀ ଦୂରିତେଛେ, ସନ୍ତେର ଚଢ଼ାଟା ଶ୍ରୀଅନ୍ତମେଷେର ବୁକ ଫୁଁଡ଼ିଯା ଉତ୍ତମୁଣ୍ଡ ଦାନବେର ମତ ଦ୍ଵାରାଇଯା ରହିଲ, ଆର ରହିଲ ବୈରବ-ତ୍ରିଶ୍ଳଳ ।

ଉତ୍ତରକୁଟେର ଉତ୍ସବ ଚଲିତେ ଲାଗିଲ । ଉତ୍ତରକୁଟେର ଅଧିବାସୀରୀ ଜୟ-ଗର୍ବେ ଉତ୍ସବ, ସମ୍ପାଦ ପରେଇ ଶିବତରାଇୟେ ଚାଷେର କ୍ଷେତ୍ର ଶୁକାଇଯା ଆସିବେ । ଉତ୍ତର-କୁଟେର ପୁରଦେବତା ଏତଦିନ ପରେ ପ୍ରସର ହଇଯାଛେ, ତୁଷାର ଶୁଲେ ବିକ୍ଷ କରିଯା ଶିବତରାଇକେ ଏହିବାର ତିନି ଉତ୍ତରକୁଟେର ପଦତଳେ ଫେଲିଯା ଦିବେନ । ଉତ୍ତର-କୁଟେର ବାଲକଦଳଙ୍କ ଜାନେ ଯେ ଉତ୍ତରକୁଟେର ଅଧିବାସୀରାଇ ସକଳେର ଉପର ଜୟୀ, ତାହାରାଏ ଜୟଧନି କରିତେ ଲାଗିଲ । ଶିବତରାଇୟେର ପ୍ରଜାରୀ ରାଜାର ନିକଟ ତାହାଦେର ଦୁଃଖେର କଥା ଜାନାଇତେ ଆସିଯାଇଲ, ଉତ୍ତରକୁଟେର ଅଧିବାସୀରୀ ତାହାଦିଗଙ୍କେଓ ଜୋର କରିଯା ଟୁଁଟି ଟିପିଯା ବଲାଇତେ ଲାଗିଲ—“ଜୟ ଯନ୍ତ୍ରରାଜ ବିଭୂତିର ଜୟ !” ସେଚାଯ ଓ ଅନିଚ୍ଛାୟ ଉଚ୍ଚାରିତ ଜୟଧନିର ମଧ୍ୟେ ମାଝେ ମାଝେ ଶୁନା ଗେଲ —

ବଜ୍ରଘୋଷ-ବାଣୀ

କୁତ୍ର, ଶୁଲପାଣି

ଶୁତ୍ୱାସିଙ୍କୁ-ମନ୍ତ୍ର

ଶକ୍ତର, ଶକ୍ତର !

କ୍ରମେ ସନ୍ଧ୍ୟା ହଇଯା ଆସିଲ, ଶ୍ରୀ ଅନ୍ତ ଗିଯାଇଛେ, ଆକାଶ ଅକ୍ରକାର, କିନ୍ତୁ ରୌତ୍ରେର ମଦ ଥାଇଯା ଯନ୍ତ୍ରେର ଚଢ଼ାଟା ତଥନଙ୍କ ଲାଲ ହଇଯା ଜଲିତେଛେ, ଆର ଅନ୍ତଶ୍ରୀର ଆଲୋ ଶର୍ପ କରିଯା ରହିଯାଇଛେ ବୈରବ-ମନ୍ଦିରେର ତ୍ରିଶ୍ଳଳ ।

ଏମନ ସମୟ ବନ୍ଦୀଶାଲାୟ ଆଗୁନ ଲାଗିଲ । ଏହି ସ୍ଵର୍ଗେ ଖୁଡାମହାରାଜ ବିଶଜିଃ ଯୁବରାଜକେ ବନ୍ଦୀଶାଲା ହିତେ ବାହିର କରିଯା ଆନିଯା ବଲିଲେନ—“ତୋମାକେ ବନ୍ଦୀ କରିତେ ଏମେଛି । ଯୋହନଗଡ଼େ ଘେତେ ହବେ ।” ଅଭିଜିଃ ଜାନେ ଯେ ଏବାର